

Szemle, ismertetések

Az utolsó interjú Király Péterrel¹

T. P.: Tanár Úr, mikor kezdett a külföldi történeti források magyarokra vonatkozó adataival foglalkozni?

K. P.: Az első találkozásom az írott történeti forrásokkal Prágában valósult meg. Én ugyanis 1937 szeptemberében a prágai cseh Károly Egyetem cseh–lengyel–magyar szakára iratkoztam be, ahol az ószláv/egyházi szláv nyelv professzora, **Weingart** „A bizánci görög krónikák fordításai az egyházi szláv irodalomban” (WEINGART 1922–1923) forráskritikai művével is megismertetett. Ezt olvasva bukkantam rá az alábbi magyar adatokra: Geórgios Monachós Hamartolós, 9. század közepe: ... **Бжгромъ ... Тѣрци же, иже и Бжгре** (türkök, azaz **Бжгре** = latin *Ungri*); – WEINGART ószláv chrestomátiájában (WEINGART 1938) idézi a 9. századi Metód-legenda alábbi ószláv nyelvű részletét: „miután a magyar király megérkezett a dunai részekre...”: **королю оугѣрьскомуу**, azaz az *Ugri* és nem *Mogyer*.

A prágai időszakra tehát még csak a magyar történeti adatok létezésének felfedezése esik. Ennek oka az volt, hogy a várható háborús cselekmények miatt 1938 szeptemberében Pozsonyba mentem a Szlovák Egyetemre, ahol 1941-ben megszereztem a szlovák–magyar szakos tanári oklevelemet. 1942. október 1-jén behívtak katonának a szlovák hadsereg „tankok elleni tüzérségé”-hez, hadállásunk a Mezölaborc (Medzilaborce) fölötti Kárpát-hegyvidék térségében volt: szovjet tankokkal nem találkoztunk, így én is Pozsonyba mentem tájékozódni. Sajnos ott erős magyarellenességre leltem, emiatt Magyarországra, Karcag városába, édesapánk szülővárosába mentem.

T. P.: Milyen történeti forrásmunkákat vizsgált meg?

K. P.: Karcagról 1945 szeptemberében Budapestre utaztam KNEZSA ISTVÁN szlavista professzorhoz. Ő segített abban, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Referens-Tájékoztató részlegében elhelyezkedhettem. Az OSzK kitűnő munkahely volt ahhoz, hogy a régi kéziratokban és nyomtatványokban tájékozódjam. Több nyelven értettem, illetve beszéltem – kiegészítésként Budapesten még a klasszikus görögből is érettségit tettem –, és a latint kitűnően ismertem, ami a régi történeti források tanulmányozásához előfeltétel volt. A történészek jól ismerik a történeti forráskiadványok sorozatait, ezekre támaszkodtam én is. Csak hi-

¹ Az interjú 2012-ben készült, TÓTH PÉTER írásban elküldött kérdéseire KIRÁLY PÉTER írásban válaszolt. A kézírással készült válaszokban nehezen kiolvasható egyes adatokat és idézeteket TÓTH PÉTER kérésére ZOLTÁN ANDRÁS ellenőrizte, ugyancsak ő adta meg a szerző által említett WEINGART-művek bibliográfiai adatait is.

telesnek minősült forrásokat használtam fel vizsgálódásaim során (részletesen l.: KIRÁLY 2006 = HVE).

T. P.: Milyen népneveken említik a külföldi források a magyarokat?

K. P.: Arab (források): al-Garnāti, 12. század közepe: *Ungūrīyā*-ban egy *bāšyird* nevű nép él (l. HVE 117); – Bizánci görög források: *Ούγγροι* (10–16. sz.); *Παίονες* (ua.); *Sküthai* (10–11. sz.); *Pannonnes* (12. sz.); *Τούρκοι* (9–11. sz.). Bölcs Leo bizánci császár „Taktika”, 904 után: *türkōk* (l. HVE 118–119); Konst. Porphyrogennetos, „De administrando imperio”, 951–952: *Τούρκοι* = türkök (l. HVE 120–123).

Cirill betűs szláv: PVL (Orosz Évkönyvek), 12. század eleje: a Duna mentén most az *Оугорьска* föld van; Iraklij császár (610–640) idejében kezdtek megjelenni (a fehér ugrok) *Ougri bělii*, majd később (a fekete ugrok) *Ougri Černii* Kijev mellett (l. HVE 125); – A 894–896. évi magyar–bolgár háború: *ουγγρι* (l. HVE 137); Konstantin/Cirill élete („Žitije Konstantina Filosofo”, l. Magnae Moraviae fontes historici 2. Brno, 1967 = MMFH) VIII. fejezet: Konstantin/Cirill 860–861-ben a kazár kagánhoz utaztában a Krím félszigeten találkozott az „ugor”-okkal, akik rátámadtak farkas módra üvöltvén: *ουγγρι*; – Metód élete: „Žitije oučitelę Mefodiję archiepiskopa Moravьska” XVI. fejezet: és amikor az ugor király „*королю оугърьскомоу*” a dunai részekre érkezett, látni akarta őt, Metódot; – A. Naum-életírás (l. MMFH 2: 178–179, továbbá: HVE 140): 902–924 után: amikor nem sok év után eljöttek az ugrok, a peon nép és Morávia földjét elfoglalták és elpusztították. Akiket azonban az ugrok „*ουγγρι*” nem ejtettek foglyul, azok Bolgáriába futottak. És földjük pusztá maradt az ugrok hatalmában (l. HVE 140); – „*Повѣсть о Латинѣхъ*”, 10–14. század: A bolgárok ... és a ruszok felvették a keresztséget, ... mindezeket a népeket látván az ugroknak „*ουγγρι*” nevezett peonok „*Пеони*”, akik saját magukat *Магѣръ*-nek mondják... A peon nép két fejedelme... elment Konstantinápolyba, „*два князѣ пеонскаго ѿзъка*”, hogy felvegye a keresztséget (l. HVE 140–141).

Latin nyelvű források adatai: itt már idézett „A honalapítás vitás eseményei” c. munkám ötven tétele nyújt áttekintést a latin adatokról. E forrásokban a magyarok önelnevezése, a *magyar*, *mogyer*, egy későbbi adat kivételével egyáltalán nem fordul elő. A magyarokat leggyakrabban a török *onogur* > ószláv *Qgъre/i* népnévből származó *Ungri*, *Ungari*, *Hungri*, *Hungari* és *Vungri* nevekkal jelölik. Szemléltetésként vö. 561/562: Ungari Pannonii ... Avars, qui et Huni, sive *Ungari* (l. HVE 146); – 590: Patricius episcopus Aemoniensis: Civitas ab *Ungaris* destructa (HVE 146–147); – 590: „Annalista Saxo”: *incursio Ungarorum* (HVE 150); – 618: „Historia episcoporum Pataviensium et ducum Bavariae”: *excidio barbarorum... post illos Avarorum... in fine pessimorum Hungarorum* (HVE 151); – 731/736: „Urkundenbuch der Abtei Sanct Gallen”, *Signum Petonis... sig. Vulperti testis sig. Ungari testis* (HVE 156); – 797–809: *Nomina fratrum de Monasterio Weißenburg Hungarius presbiter* (HVE 157); – 860:

„Salzburger Urkundenbuch”, (u)sque in summitatem ill(ius) montis, qui dicitur Uuangularum (mar)cha (HVE 174); – 881: „Annales Iuvavenses Maximi”: Primum bellum cum *Ungaris* ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris (HVE 180).

Német nyelvű források adatai: a magyarok neve egyrészt az archaizáló *Hunen*, *Hewnen*, *Heüinen*, másrészt a latinból átvett *Unger*, *Ungeren*; a magyarok saját neve, a *magyar* nem fordul elő (l. HVE 206). Szemléltetésként vö. 900: „Kaiserchronik”: die *Unger* vuorem dô uber lant, ... Ain wazzer haizet Enesin dâ wolten di *Unger* uber sin (HVE 205).

T. P.: Melyek a legkorábbi *adatok* a magyarok külső elnevezésére és önmegnevezésére vonatkozóan?

K. P.: a) A magyarok külső elnevezésére lásd a görög és a latin nyelvű források adatait. *Kiegészítésként* vö. még: Bíborbanszületett Konstantin, „De administrando imperio”, 951–952 (l. HVE 120–125), Moravcsik Gyula, Bíborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása, Budapest, 1950: a magyarok elnevezése: *türkök*, *Τούρκοι*, l. például 38. fejezet: A türkök népének eredetéről és hogy honnan származnak; 4. fejezet: A besenyőkről, oroszokról és türkökről; 13. fejezet: A türkökkel szomszédos népekről; 40. fejezet: A kabarok és türkök törzseiről.

b) A magyarok önmegnevezése: *magyar* az ugor korban keletkezett, összetett szó: **mańcz* + **er*, **eri* vogul–osztják frátia elnevezése; legrégibb adatai: 810 (görög): *Μουάγερν*; 870 közepe (arab): *m.ğ.γ.rīya*; 1121/1420 (latin): *In predio, quod dicitur Mogioroi*; 1150 k./13–14. sz. (latin): *septem principales persone, que Hetumoger vocantur* (TESz 2: 816–817); 1210 körül (latin): Anonymus, *Gesta Hungarorum*. Budapest, 1975: „P. dictus magister incipit prologum in gesta Hunga(ro)rum... per ydioma alienigenarum *hungarii* et in sua lingua propria *magerii* vocantur”. – Anonymus itt a kettős névhasználatot rögzítette: a magyarok saját anyanyelvükön *mager* (*magyer*)-nak nevezik önmagukat, míg az idegenek *hungarii* (*hungarusok*)-nak mondják őket. – Jellemző, hogy a szláv nyelvek körében az *onogur* > *ogŕe/i* változatai terjedtek el, míg a *magyar* használata csak a 16. századtól figyelhető meg.

T. P.: Milyen népnévi eredetű földrajzi neveket talált, melyek kapcsolatba hozhatók a magyarsággal?

K. P.: A magyarországi helynévanyag egy része korábbi a magyarok 895/896. évi bejövételénél (Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század. Budapest. 1994 = KMTL 223). Vö. *Duna*: < szkíta, közelebbről sziginna **Dānavya*-északi szláv közvetítéssel (FNESz⁴ 1: 395); – *Tisza*: < indoeurópai eredetű, l. görög *Τισσός*, latin *Tisia*, szláv közvetítéssel (FNESz⁴ 2: 647); – *Nyitra*: < germán, kvád **Nitrahwa* (FNESz⁴ 2: 259); *Pécs*: római kori elnevezése a latin képzésmódú, talán kelta tövű *Sopiane* (FNESz⁴ 2: 329).

A magyarok 895/896 előtti jelenlétének földrajzinév- emlékei: 762–770. *via Ungarorum*; 888. *Strada Ungarorum*, Friaul (HVE 147); – 590. „Patricius episcopus Aemoniensis” (Laibach, Ljubljana), *Civitas ab Ungaris destructa* (HVE 147–149); – 740 körül: Pipin jegyese, Berta *Ungaria*-ból jött (HVE 151); – 791. *Karolus ab Anesi* [Enns, K. P.] *fluvio usque Raba Ungariam cepit* (HVE 153); 760/770. *inter Tiliamentum et Lipientiam... via Ungarorum cernitur* (HVE 163); – 967. *Strada Ungarorum* Brenta-nál (HVE 168); – 860. *inter Sprazam et Sauariam* [Szombathely, K. P.] *in summitatem montis... qui dicitur Uangariorum (mar)cha* (HVE 174).

T. P.: Mikor és hol jelentkeznek az első magyar népnévi eredetű személynevek?

K. P.: Az eredeti egyelemű nevek egy része főként magyarból vagy törökből megfejtethető köznévi eredetű, másik része egyházi vagy világi művelődéstörténeti forrású, harmadik csoportja meg ismeretlen eredetű, valószínűleg a honfoglalás (895–896) előtről származó, rendszerint egytagú név volt. A kételemű személynévadás kialakulása Magyarországon a 13. század vége és a 15. század között ment végbe (I. KMTL 630).

A legrégibb magyar eredetű adatolt személynévnek a *Levedi* tekinthető. Bíborbanszületett Konstantin: „*A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéből Levedinának neveznek, amely vajdát tulajdonnevén Levedinek, méltóságánál fogva pedig, miként az utána való többi is, vajdának hívták*” (DAI. 38, Moravcsik Gyula fordítása). A *Levedi* személynév eredete a finnugor kori ’lesz, válik’ ige későbbi fejleményében keresendő, alapja a magyar *lesz/lev-* ige családjának ’levőcske, lényecske’ fejleménye (TESz 2: 759, FNSz 2: 31–32). – *Álmos*: *dux Almus* (1210 körül: Anonymus, *Gesta Hungarorum*. Budapest, 1975; TESz 1: 44) magyar fejedelem (819 körül – 895), a név eredete: magyar *álom, almu* vagy a török *al-* ’vesz’ ige igenévképzővel ellátott alakja, 920 körül: *Almis* a volgai bolgárok fejedelme, I. KMTL 39–40). – *Árpád*: magyar nagyfejedelem (845/855 körül – 900 körül); neve a török eredetű magyar *árpa* köznév *-d* kicsinyítő képzős származéka (KMTL 59–61). – *Emese*: *Vgek ... in Dentumoger filiam Eunedubeliani ducis, nomine Emesu* (Anonymus i. m. 3. fejezet); a név az uráli eredetű magyar *eme* ’nőstény, anya’ szó kicsinyítő képzős változatából származik (KMTL 187).

T. P.: Kutatásainak eredményei újra felvetették a szláv nazális magánhangzókat tükröző korai szláv jövevényszavaink átvétele idejének kérdését. Az új adatok milyen kronológiai ellentmondást oldhatnak meg?

K. P.: NYOMÁRKAY ISTVÁN szlavista professzor, akadémikus megalapozott véleménye alapján a szláv denazalizációnak hosszabb folyamatnak kellett lennie, amelynek a 10–11. század csak a végső pontját jelenti, tudniillik amikor már nem találkozunk nazálisokkal. A magyar nyelv korai szláv jövevényszavai (*ab-*

roncs, bolond, galamb stb.) bizonyosan 10. század előttiak. A szláv hangtani (hangfejlődési) adatok mindenképpen megerősítik a magyarok említésének jóval 10. század előtti időpontját (I. KIRÁLY PÉTER, „A honalapítás vitás eseményei” fogadtatása. Állásfoglalások, vélemények és további többirányú kutatások. Nyíregyháza, 2010. Hozzászólások: NYOMÁRKAY ISTVÁN. 38–39).

T. P.: Kutatásai során a magyarok 10. századi hadjáratait a történettudományi könyvekben sokszor jelölő *kalandozások* terminussal is foglalkozott. Miért tartja helytelennek a használatát, s milyen kifejezéseket javasol helyette?

K. P.: Magyar eleink bölcsője Északnyugat-Ázsiában keresendő. Az 5. század második felében az ázsiai népmozgalmak (háborúk, természeti katasztrófák) hatására kezdetét vette a magyarok nyugatra húzódása, társakat (avarokat) keresve, így jutottak el a Kárpát-medencébe és a dunai részekre. Az itt szállásozó népek (germán törzsek, szláv népcsoportok, itáliaiak) a jövevényekben többnyire ellenfeleket, sőt ellenséget láttak, és a magyar csoportoknak harcban kellett a terület birtokbavételét megerősíteni. A hazai történészek egy része a honalapítók külföldi harcait a *kalandozások* szóval kezdte jelölni, első előfordulása a 19. század második felére (1869, 1883, 1895) esik, míg elterjedése a 20. század elején és közepén (1900, 1903, 1927, 1958) figyelhető meg. A *kalandozások* eredeti jelentése a ’különös, csodás viszontagság’ volt, amelyet kiszorított a ’külföldi zsákmányszerző akció’ értelmezése, s ez nem mondja ki azt, hogy e harcok alapvetően az új haza megalapozását, megerősítését szolgálták (I. HVE 81–82). Ezért javaslom ’a hazáért való harc’ jelentésű *hadakozás, hadjárat, harc, harcok* kifejezések bevezetését (HVE 82–83).

T. P.: Lehetségesnek tartja-e, hogy a magyarság több hullámban, 895–896 előtt már jóval korábban megkezdte vándorlását nyugat felé?

K. P.: A *mogyer* elnevezésről megemlítendő, hogy ez egyedül az arab forrásokban fordul elő, vö. 870/930: *m.dzs.gh.r.* (HVE 117). A magyarokat ugyanis a cirill betűs ószláv, a latin és német nyelvű források a szlávok közvetítésével a török *on-ogur* ’tíz ogur’ névvel jelölték: *onogur* > ószláv *ogъre/ogъri* (ejtsd: *ongar*), görög *Ὀγγροί* (ejtsd: *ungroi*), lengyel *Węgier*, szláv (orosz, horvát) *Ugre*, latin *Ungari* (HVE 146). A legterjedelmesebb latin nyelvű források adatai alapján kitűnik, hogy az *Ungari* név a Kárpát-medence különböző tájain tűnik fel, vö. 561/562, 590: *Ungari* (Aemona = Ljubljana, Laibach); – 6. század vége: *ab Ungris* (Vincentia, Itália); – 762/770: *via Ungarorum* („*inter fluvio Taliamento*”, Itália), 8. század vége: *Ungarus* (HVE 152). Ebből arra lehet következtetni, hogy a magyaroknak ekkor még nem volt egységes, végleges hazájuk, ezt jól megszervezett hadi útjaikkal még csak keresték.

Nemzetközi figyelmet érdemlő esemény az, hogy a honalapító magyarság elkerülte a Kárpát-medencébe beköltöző több hatalmas keleti nép – a hunok, avarok, bolgár-törökök – sorsát, a beolvadást, mivel volt katonai ereje és tehetsége

arra, hogy önálló államát megszervezze, azt felvirágoztassa és megőrizze saját nyelvét és kultúráját (l. HVE 214).

Irodalom

- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz.
 FNESz = KISS 1988.
 HVE = KIRÁLY 2006.
 KIRÁLY PÉTER (2006), A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve. Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Tanszéke, Nyíregyháza. = HVE.
 KISS LAJOS (1988), Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest. = FNESz.
 KMTL = KRISTÓ 1994.
 KRISTÓ GYULA (1994), Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század. Budapest. = KMTL.
 MMFH = Žitije.
 TESz = BENKŐ 1967–1976.
 WEINGART, MILOŠ (1922–1923), Byzantské kroniky v literatuře církevněslovanské: přehled a rozbor filologický. Část 1, Část 2, oddíl 1–2. Filosof. fakulta univ. Komenského, Bratislava.
 WEINGART, MILOŠ (1938), Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského. Praha: Slovanský seminář Karlovy university, 1938.
 Žitije Konstantina Filosofo. In: Magnae Moraviae fontes historici 2. Brno. 1967. = MMFH.

TÓTH PÉTER

In memoriam Jorma Koivulehto (1934–2014)

2014. augusztus 23-án Helsinkiben elhunyt JORMA KOIVULEHTO, a germanisztika professzora, a finnugor nyelvek indoeurópai jövevényszavainak kutatója. 1934. október 12-én született Tamperében, a halál röviddel 80. születésnapja előtt érte. KOIVULEHTO a 20. század második felének egyik legkiemelkedőbb finn etimológusa volt, a jövevényszó-kutatás fejlesztője, az indoeurópai és finnugor nyelvi érintkezések vizsgálatának megújítója, és a multidiszciplináris őstörténeti kutatások ösztönzője. Egyetemi munkássága a Helsinki Egyetem Germán Filológiai Intézetéhez kötődött, amelynek professzora volt.

Szakmai hátterét tekintve JORMA KOIVULEHTO germanista volt, ő maga is ennek, pontosabban a hagyományos német meghatározásnak megfelelően indogermanistának tartotta önmagát, azonban munkájának legfontosabb eredményei és egész életműve hatottak a finnugrisztikára is, illetve annak egyik legfőbb és hosszú hagyományokkal rendelkező területére, az etimológiára. Régóta ismert tény, hogy a finnugor nyelvekben különböző indoeurópai nyelvekből származó

jövevényszavak is találhatók. Különösen a finnségi nyelvek kutatása révén már az 1800-as évek óta tudtak a korai indoeurópai, balti és germán jövevényszavak létezéséről és a különböző korú nyelvi rétegekről. Az alapvetés többé-kevésbé változatlan formában megmaradt az úttörő munkát végző dán VILHELM THOMSEN (1842–1927) után is, egészen az 1900-as évek végéig.

Bölcsészdoktori értekezését Koivulehto német nyelvészeti témából írta „’Jä-ten’ in deutschen Mundarten” (Helsinki. 1971). A munka nyelvjárásföldrajzi-etimológiai kutatás volt. Posztgraduális hallgatóként elnyerte a Német Nyelvatlasz (Deutscher Sprachatlas) ösztöndíját, és a marburgi kutatóintézetben számos német nyelvjárás szókincsgyűjteményt tanulmányozott. A németországi tapasztalat rendkívül hasznosnak bizonyult kutatói pályája során, és a megismert modellt következetesen alkalmazta a későbbiekben is.

A germán nyelvek őstörténetének megismerése és a különböző nyelvjárások különbségeinek kutatása fokozta KOIVULEHTO érdeklődését a téma iránt. A finn nyelvészetben az 1960-70-es években egymással ellentétes irányzatok voltak jelen. Az általános nyelvészet új módszerei egyre jobban kezdték érdekelni a fiatal kutatókat, habár a generatív iskola sohasem nyert akkora teret Finnországban, mint a többi északi országban. Az ún. nemzeti tudományok, melyek közé a finn nyelvészet és a finnugor nyelvtudomány is tartozott, szintén stabil pozícióval rendelkeztek, mind tudományosan, mind társadalmi megbecsültség szempontjából. A 20. század első felében E. N. SETÄLÄ által kezdeményezett „Suomen kielten etymologinen sanakirja” („A finn nyelv etimológiai szótára”, rövidítve: SKES) munkálatai már folyamatban voltak. A munkában REINO PELTOLA mellett ERKKI ITKONEN és AULIS J. JOKI is részt vettek, akik a finnugrisztika kiemelkedő képviselői voltak.

A SKES hét kötetben jelent meg 1955 és 1981 között, összegyűjtve mindazt a kutatási eredményt, amit a finn nyelv szókészletének eredetéről addig feltártak. Ez KOIVULEHTO, a fiatal germanista számára is sok megoldásra váró kérdést vetett fel, egyben ösztönzést is jelentett. Később elmesélte, hogy háromszor is elolvasta az etimológiai szótárt. Mivel ő az indoeurópai nyelvek őstörténetének kutatója volt, nézőpontja más volt, mint a szótár szerzőié. Az általa javasolt új etimológiák számos esetben már a megjelenést követően felváltották a szakterület alapművévé váló SKES-ben bemutatott etimológiákat. A kizárólag csak a germanisztika tárgykörébe tartozó kérdések háttérbe szorultak, amikor KOIVULEHTO a germán és a finnségi nyelvek őstörténetét vette szisztematikus vizsgálat alá a jövevényszó-bizonyítékok tükrében. Az egyre pontosabb etimológiai elemzés és a hangtani megfelelések részletes vizsgálata bebizonyította, hogy a finnségi nyelvekben tulajdonképpen több, különböző korú germán jövevényszóréteg mutatható ki. A régi alaptézis, miszerint a balti jövevényszavak régebbiek, mint a germánok, annyiban helytálló volt, hogy a germán alapnyelvből és a skandináv

alapnyelvből, valamint a későbbi önálló nyelvekből átvett jövevényszavak újabbak voltak.

Az „Itämerensuomalais-germaaniset kosketukset” („A finnségi és germán érintkezések”) című tanulmányában, amely a „Suomen väestön esihistorialliset juuret” („A finnországi népesség őstörténeti gyökerei”. Helsinki. 1984) című kötetben jelent meg, KOIVULEHTO kimutatta, hogy a legrégebbi finnségi-germán jövevényszavak hangtani megfelelései olyan fázist képviselnek, mely után lezajlottak bennük azon hangváltozások, amelyek a balti és a saját, finnugor szókészletre is jellemzőek. Például: finn *hakea* 'suchen, holen' < korai finnségi alapnyelvi **šake-* < korai germán alapnyelvi **sākeja-* > germán alapnyelvi **sōkja-* > > svéd *sōka* stb., vagy finn *hauta* 'sír' < korai finnségi alapnyelvi **šavta* < korai germán alapnyelvi **saupa-* > > svéd (nyj.) *sāide* 'kátránygödör'.

KOIVULEHTO több tucat új etimológiát mutatott be, és a szókészlet segítségével vizsgálta a nyelv fejlődését, különítette el annak különböző korú rétegeit. Fogalmilag a germán alapnyelv önmagában nem volt elegendő a hosszú időbeli folyamat ábrázolására. Finnugor oldalon a korai germán alapnyelvnek a korai finnségi vagy a finnugor alapnyelv felelt meg. Az indoeurópai alapnyelvhez még közel álló, a germán alapnyelvet megelőző nyelvváltozat nem tért el jelentősen az indoeurópai alapnyelvtől, de a szavak északnyugati elterjedtsége miatt azok indoeurópaiként való bemutatása nem volt megalapozott.

A különböző korú jövevényszavak és a földrajzilag egyértelműen Északnyugat-Európára koncentrálódó érintkezések feltárása arra ösztönözte KOIVULEHTO-t, hogy kritikus vizsgálat alá vesse a finn nyelv őstörténetére vonatkozó téziseket. Finnországban sokáig uralkodott az a 20. század elején nyelvészek, elsősorban E. N. SETÄLÄ, valamint régészek, például ALFRED HACKMAN, majd később EILA KIVIKOSKI által felvázolt szintézis, miszerint a finnek ősei bevándoroltak Finnországba, nagyjából az időszámítás kezdete után. Ez az ún. bevándorlás-elmélet az 1960-as, de még inkább az 1970-es években kezdett megdőlni, miután régészek megkérdőjelezték az addigi érveket. TERHO ITKONEN mellett JORMA KOIVULEHTO volt az egyik első olyan nyelvész, aki az etnohistorikus újraértékeléshez megfelelő kiindulási alapokat talált. A bevándorlás-elmélet alternatívájaként megjelent a folytonossági elmélet, amely szerint a Finn-öböl északi részén a nyelvi folyamatosság talán már egészen a finnugor alapnyelv korától kezdve létezett, KOIVULEHTO kutatásai fokozatosan egyre korábbi időkhöz nyúltak vissza. „Seit wann leben die Urfinnen im Ostseeraum? Zur relativen und absoluten Chronologie der alten idg. Lehnwortschichten im Ostseefinnischen” (MSFOu 185. Helsinki. 1983) című tanulmányában azt az egyre határozottabban körvonalazódó nézetét foglalta össze, mely szerint finnugorok már a kései kőkorszak óta éltek a Balti-tenger térségében. Kérdésfeltevésében egy átfogóbb szemléletű indogermán megközelítés is megjelent. Számos új germán jövevényszó mellett balti etimológiákat is bemutatott.

A kőkorszakig visszanyúló kormeghatározások azonban még korábbi alapnyelvi szintek figyelembevételét feltételezték. A régi tézis szerint a szamojéd nyelvekben nem találhatók meg azok az indoeurópai jövevényszavak, amelyek megvannak a finnugor ágba. Az olyan szavakat, mint például a finn *nimi* ~ magyar *név*, finn *vesi* ~ magyar *víz* stb. egy uráli-indoeurópai nyelvrokonság maradványaiként tartottak számon. KOIVULEHTO úgy vélte, hogy a szavak éppen az ellenkezőjét bizonyítják: ezek a legkorábbi jövevényszavak, ami hangtörténetileg is igazolható.

KOIVULEHTO felvetései közül talán a legkritikusabban azt a hipotézisét fogadták, amely szerint az indoeurópai alapnyelvre feltételezett laringálisnak az uráli vagy a finnugor alapnyelvben lenne egy ott rekonstruálandó zárhang-megfelelője („Uralische Evidenz für die Laryngaltheorie”. Wien. 1991). Ilyen elképzelés addig még sohasem fogalmazódott meg, habár már régóta a laringalist tartották a kulcsnak, amely megmagyarázhatja az indoeurópai nyelvek hangtani megfeleléseit. A hettita nyelv megfejtése nyomán bebizonyosodott, hogy a feltételezés helyes.

A laringális-elmélet bevonása a nyelvi érintkezések kutatásába jól szemlélteti KOIVULEHTO munkamódszerét. Az empirikus kutatás elkötelezett híve volt, a lehető legnagyobb mértékben igyekezett felhasználni a rendelkezésre álló korpuszokat, és bizonyítékokat keresett minden lehetséges nyelvből és nyelvcsoporthoz, amely az adott kutatási probléma szempontjából releváns volt. Az anyagot alapos elemzésnek vetette alá, és célja nem a régi eredmények megismétlése, hanem a probléma megoldása volt. Gyakran hangoztatta, hogy a nyelvészet félig egzakt tudomány, és a természettudományok módszereihez hasonlította, amelyek egzakt kutatási eredményekhez vezetnek. Nyelvészetben természetesen az etimológiai kutatást értette. Az egzakt eredmények közül különösen izgatták például a régészeti kormeghatározások, és úgy vélte, az ezek által teremtett keretbe kell beilleszteni a nyelvészet eredményeit is.

A nyelvészekon kívül KOIVULEHTO folyamatos kapcsolatot tartott a régészekkel is. A néprajzkutatók „Wörter und Sachen” elve azt a kérdést vetette fel, létezik-e az anyagi kultúrában olyasmi, ami összevethető a nyelvészeti problémákkal. A multidiszciplináris őstörténetkutatás a 20. század végén jelentős mértékben fejlődött. KOIVULEHTO egyszerre volt vitapartner és példakép a fiatalok és saját kortársai számára is. Akkor is készen állt következtetései megvitatására, amikor azokat kételkedéssel fogadták, azonban elvárta, hogy a vitában megalapozott érveket vonultassanak fel, és olyan módszereket és kritériumokat mutassanak be, amelyeket bárki más kutató is képes alkalmazni. Számára ez elvi kérdés volt. Az eltérő véleményt önmagában, amennyiben azt nem tudták kellően igazolni, nem fogadta el elégséges tudományos ellenérvként. Ilyesfajta elégedetlenségének szükség esetén írásában is hangot adott.

Az empirikus kutatási módszernek köszönhetően azonban, amennyiben indokolt volt, ő maga is kész volt felülvizsgálni saját véleményét és korábbi állításait. Amikor KOIVULEHTO különböző helyeken megjelent cikkeit gyűjtötték egy kötetbe („Verba mutuata”. MSFOu 237. Helsinki. 1999), minden írásához kommentárt fűzött, amelyben értékelte és pontosította a korábban leírtakat. Korábbi írásaihoz kapcsolódó észrevételeit, megjegyzéseit máshol is megjelentette, ha szükségesnek látta korábbi véleménye pontosítását vagy módosítását. KOIVULEHTO későbbi munkásságának egyik legjelentősebb felismerései közé tartozott az indoiráni, azaz árja jövevényszavak különböző rétegeinek bemutatása a „Varhaiset indoeurooppalaiskontaktit: aika ja paikka lainasanojen valossa” („Korai indoeurópai érintkezések: idő és tér a jövevényszavak fényében”) című cikkében, amely a „Pohjan poluilla” („Északi ösvényeken”) című kötetben jelent meg (Helsinki. 1999). Már régóta ismert volt, hogy a finnugor nyelvekben léteznek olyan, széles körben elterjedt jövevényszavak, amelyek az indoeurópai alapszavaknál későbbiek, és még a magyarban és obi-ugor nyelvekben is megtalálhatók. A finnségi nyelvek őstörténete szempontjából fordultnak számít KOIVULEHTO azon megfigyelése, miszerint ezekben a nyelvekben iráni jövevényszavak is előfordulnak. Ezt addig nem mutatták ki. Mivel a korai iráni alapszavak, sőt a későbbi, iráni jövevényszavak is egyértelműen újabbak, mint a indoiráni alapszavakból származó szavak, a finnséginél korábbi alapszavak beszélői minden bizonnyal kapcsolatban álltak az iráni nyelvű területek népességével.

Habár az észrevétel első pillantásra meglepőnek tűnhet, ugyanazt bizonyítja, amit a régészek is feltételeztek: a bronzkorban, a textilterákia elterjedésével Kelet-Finnország egy nagy kiterjedésű kulturális övezethez tartozott, amelynek kapcsolatai voltak a Volga-vidékkel. PETRI KALLIO és ASKO PARPOLA továbbfejlesztették ezt az elképzelést. A finnségi nyelvek jövevényszavainak különböző rétegeire irányuló 20. századi kutatások közül az iráni jövevényszavak kimutatása az egyik legjelentősebb felfedezés. A jövevényszavak felosztása germán, balti és korai indoeurópai eredetű szavakra, ami a neves dán nyelvész, VILHELM THOMSEN idejéből származott, KOIVULEHTÓnak köszönhetően jelentős mértékben árnyalódott. A korai indoeurópai jövevényszavak helyett pontosabb, ha indoeurópai alapszavak, indoiráni, azaz árja alapszavak és korai iráni alapszavak jövevényszavakról beszélünk.

Tanárként és előadóként KOIVULEHTO azt a hagyományt vitte tovább, amelyet diákként megismert. Iskoláskora óta kedvelte a klasszikus nyelveket, például a latint, de általában is érdekelték a nyelvek. Mindig a kutatási probléma volt a középpontban, aminek megoldására érdemes volt időt szánni. Gondosan megalapozott kutatói munkája példaként szolgált kortársai és a következő nemzedékek számára egyaránt. Finnországban a multidiszciplináris őstörténetkutatás és az etnohistória népszerű kutatási területnek számít az 1990-es évektől kezdve napjainkig. Sokak ösztönzője JORMA KOIVULEHTO volt.

KOIVULEHTO korábbi időszakából származó, germanisztikai írásait összegyűjtő tanulmánykötetét („Verba mutuata”) hamarosan követi a folytatás, ugyanis a Finnugor Társaság nemsokára kiad egy másik tanulmánygyűjteményt, amelynek témája a korai indoeurópai és uráli nyelvi érintkezések és a balti jövevényszavak.

RIHO GRÜNTAL

**Ariadna Ivanovna Kuznecova
(1932–2015)**

2015. április 12-én, 83 esztendőskorában elhunyt ARIADNA IVANOVNA KUZNECOVA. Halála veszteség nemcsak a szamojédológia, hanem az egész uralisztika, általános nyelvészet és az orosz nyelvészet számára. Meghatározó személyisége volt a 20. század és az ezredforduló oroszországi nyelvtudományának, kutatóként és tanárként egyaránt. Tán legnagyobb érdeme, hogy a nyelvészeti terepmunkát az általános nyelvészet szerves részévé tette, és ezt a gyakorlatban is megvalósította: több mint ötven éven keresztül szervezett és vett részt nyelvészeti expedíciókon, legutoljára tavaly nyáron.

ARIADNA IVANOVNA KUZNECOVA 1932. január 27-én született Moszkvában, a Tverből származó IVAN PROHOROVIC KUZNECOV, katonai térképész és ezredes és ZINAIDA IVANOVNA KUZNECOVA (ANTONOVA), nemesi származású tanár és könyvtáros gyermekeként. A középiskolát konzervatóriumban végezte, 1950-ben érettségizett zongoraszakon. Noha nem lépett zenei pályára, a zene mindvégig fontos szerepet töltött be életében. Még ugyanebben az évben felvették a Moszkvai Állami Egyetem Bölcsészettudományi Karára, ahol 1955-ben orosz nyelv és kultúra középiskolai tanárként végzett.

Érdeklődése már ekkor az általános nyelvészet felé irányult, diplomamunkáját a mozgást jelentő orosz igék történeti rétegződéséről írta (Историческая стратификация глаголов движения) írta. Témavezetője VLADIMIR ANDREJEVIC ZVEGINCEV, aki első vezetője volt az ekkor megalapított Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéknek. Később ZVEGINCEVNél volt aspiráns: KUZNECOVA 1957 októberében kezdett el dolgozni a Moszkvai Állami Egyetem Bölcsészettudományi Karán az akkor még Általános és Történeti-Összehasonlító Nyelvészeti Tanszéken. ZVEGINCEVnek volt az az ötlete, hogy ALEKSANDR E. KIBRIKkel (1939–2012), KUZNECOVÁval és B. J. GORODECKIJel együtt a Szovjetunió nem vagy alig dokumentált őshonos nyelvein teszteljék az amerikai deskriptivisták módszereit. Így esett a választás a kaukázusi lak nyelvre. Ezek után KUZNECOVA az uráli nyelvek felé fordult, KIBRIK maradt a kaukázusi nyelveknél, GORODECKIJ pedig különböző nyelvcsaládok nyelveit vizsgálta.

KUZNECOVA már egyetemistaként is számos expedíción vett részt, először 1953-ban még hallgatóként orosz nyelvgyűjtésen. Ahogyan egyik visszaemlékezésében írja, ez volt a prológus egy „másik élethez”. Első olyan expedíójára, amely egy „kis”, rosszul dokumentált őshonos nyelv gyűjtését célozta meg – ez volt tehát az addig alig kutatott lak nyelv – 1957-ben, az első szibériai útjára 1968-ban került sor. Az első uráli nyelveket kutató expedíciókon olyan hallgatók vettek részt, mint például EVGENIJ ARNOL'DOVIČ HELIMSKIJ... Az uráli nyelveket célzó első expedíós szakasz 1968-tól 1977-ig tartott. Ahogyan visszaemlékezésében írja, ezeken az első utakon többet tanultak az életről, mint magáról a nyelvről: mindarról, amiről nem írtak az újságok, és nem beszélt a rádió... Az 1990-es években új lendületet kapott a terepmunka, egyfelől a technikai fejlődésnek, másfelől pedig a növekvő hallgatói létszámnak köszönhetően. Míg az 1960–1970-es években egy expedíción az összlétszám nem haladta meg tíz főt, addig az 1990-es években rendszeresen több mint húszan vettek részt egy-egy finnugor nyelvi dokumentációs úton a komiknál, a mariknál, a beszermánoknál, a soksai erza-mordvinoknál, a nyenyeceknél, az enyeceknél vagy éppen a szelkupoknál. Továbbá a dokumentáció módszertanában megjelentek a nyelvtipológiai, szociolingvisztikai szempontok is.

Kutatásai, kutatói és oktatói tevékenysége széles spektrumot fedtek le: a Szovjetunió/Oroszország számos őshonos nyelvének dokumentálásától az orosz és általános morfológiáig és lexikológiáig. Több mint harminc expedícióban vett részt, ezek nagy részének szervezésének is részese volt. Elévülhetetlen érdemei vannak abban, hogy az elmúlt évtizedekben a terepmunka az oroszországi uráli nyelvek dokumentációjában nélkülözhetetlen lett: nem került ki a Moszkvai Állami Egyetemről olyan, finnugor nyelvvel foglalkozó kutató (sőt általános nyelvész), aki egyetemi hallgatóként nem vett volna részt expedíción, legyen az a mari, az udmurt, a komi, az erza-mordvin, a hanti vagy valamelyik szamojéd nyelv, elsősorban a szelkup. Mindez azt eredményezte, hogy KUZNECOVA figyelme egyre inkább a nyelvtipológia és az általános uralisztika felé irányult, ugyanakkor az elmúlt években a szamojéd népek folkórja és mitológiája is foglalkoztatta, valamint a nyelvföldrajz, elsősorban a Jamal-félsziget nyelvföldrajza. Így az orosznyelvészből elismert finnugrista, szamojédológus lett. 1991-ben a Finnugor Társaság (Helsinki) külső tagjává választotta.

KUZNECOVA 1963-ban védte meg kandidátusi dolgozatát, melynek témája diplomamunkájához hasonlóan a mozgást jelentő igék voltak. Doktori disszertációját 1989-ben védte meg szintén orosz nyelvi témában (Параметрическое исследование периферийных явлений в области морфемики). 1969-től az Moszkvai Állami Egyetem docense, 1993-tól professzor, 2002-től professor emerita. Első munkahelye egyben az utolsó is volt: a Moszkvai Állami Egyetem. 1990 és 1997 között ő volt a Finnugor Tanszék vezetője. Kb. 30 különböző kurzust tartott az évek folyamán. Finnugrisztikai és szamojédológiai bevezető kur-

zusok, általános lexikológia, morfológia, az uráli nyelvek tipológiája, morfológia, szociolingvisztika, történeti nyelvészet, szociolingvisztika, szlavisztikai tárgyú kurzusok stb. Komi és szelkup nyelvből gyakorlati nyelvi kurzusokat is tartott.

A nyolcvanadik születésnapjára megjelent tanulmánykötet szerint 2013-ig kb. 200 publikációja jelent meg. Az első 1953-ban, amely recenzió volt, és a későbbiekben is szívesen írt ismertetéseket, kritikákat. Első jelentős munkája a már említett kandidátusi dolgozata, amelyet tankönyvként is használtak. Orosz nyelvészeti munkái közül a T. F. EFREMOVÁval közösen jegyzett orosz morfológiai szótárát (Moszkva. 1986) kell kiemelni, amely fontos alapja lett az orosz morfológia számítógépes elemzésének.

Tevékenységének jelentős részét a nyelvi dokumentációra alapuló munkák jelentik. Ezek közül kimagaslik a tazi szelkup nyelvjárás leírása. Ezek közül a legjelentősebb az a munka, amelyet egykori tanítványaival állított össze: a szelkup tazi nyelvjárását bemutató háromkötetes munka („Очерки по селькупскому языку. Тазовский диалект.” 1980, 1993, 2002). Az első része tartalmazza a lexikológiai, fonológiai, morfológiai és szintaktikai leírást. Ez a kötet azóta is a szelkup grammatika nélkülözhetlen forrása. A második kötet csak 13 évvel később tudott megjelenni, ebben elsősorban szövegközlések, valamint szótár található. A harmadik kötet pedig orosz–szelkup szótárát, gyakorisági mutatót, idiofonikus szótárát tartalmaz. Erre újabb kilenc évet kellett várni. Még szintén 2002-ben KUZNECOVA szelkup tankönyvet jelentett meg Szentpéterváron („Селькупский язык: учебное пособие для педагогических колледжей и высших учебных заведений”). Az ezredforduló éveiben a turuhani szelkupoknál járt több alkalommal (1998, 1999, 2003). Ezen expedíciók anyagából 2007-ben jelent meg szociolingvisztikai tárgyú monográfia a turuhani szelkupok nyelvi helyzetéről („Селькупы Туруханского района Красноярского края на рубеже II и III тысячелетий (социолингвистическая ситуация и языковые изменения.” Voronyezs. 2007). Ki kell emelni a szelkup folklórral és mitológiával foglalkozó tevékenységét. Társszerzője volt az „Urali mitológiai enciklopédia” sorozatban először oroszul, majd 2010-ben angolul megjelent „Selkup mythology” című kötetnek.

A későbbiekben a Jamal-félszigeten élő izsmai komik dokumentációjával foglalkozott, ennek eredménye a tanítványaival összeállított és 2010-ben megjelent nyelvjárás szótár („Словарь мужевского говора ижемского диалекта коми-зырянского языка”). Félbe maradt munkái is ez utóbbi két témához kapcsolódnak: az egyik a Jamal-félsziget nyelvjárás atlaszának munkálatai, a másik pedig az északi szelkupok folklóráját összefoglaló mű.

Kollégái, tanítványai tisztelték, szerették. Ezt jól mutatja, hogy 70., majd a 80. születésnapján is tiszteletére összeállított tanulmánykötettel ajándékozták meg. E sorok írója – koránál fogva is – csupán pár alkalommal találkozott ARI-

ADNA KUZNECOVÁval. Így például Budapesten, a Nyelvtudományi Intézetben az első szamojédológiai workshopon 2006-ban. Majd nem sokkal azután Moszkvában beszélgettünk a Finnugor Tanszéken. Friss volt, fizikailag, szellemileg, kedves, figyelmes, mosolygós. Látszott, hogy kérdései nem udvariassági kérdések, hanem érdeklődése őszinte volt. Szívesen tanultam volna nála, tőle. És ezzel sokkal vagyunk így.

Források

- KAZAKEVIČ, O. E. [КАЗАКЕВИЧ, О. А.] (2015), Кузнецова, Ариадна Ивановна. <http://www.philol.msu.ru/faculty/in-memorial/KuznetsovaAI/> (2015. július 20.)
- KIBRIK, A. E. (szerk.) [КИБРИК, А. Е. (ред.)] (2002), Лингвистический беспредел: сборник статей к 70-летию А. И. Кузнецовой. Издательство Московского университета, Москва.
- KIBRIK, A. E. (szerk.) [КИБРИК, А. Е. (ред.)] (2013), Лингвистический беспредел – 2. Сборник научных трудов к юбилею А. И. Кузнецовой. Издательство Московского университета, Москва.
- KUZNECOVA, ARIADNA IVANOVNA [КУЗНЕЦОВА, АРИАДНА ИВАНОВНА]: Экспедиции: жизнь по другим законам. <http://www.philol.msu.ru/~alumni/memories/kuznetsova/> (2015. július 20.).

SZEVERÉNYI SÁNDOR

Ivan Tarakanov (1928–2015)

2015. március 9-én, 86 éves korában elhunyt IVAN TARAKANOV neves udmurt nyelvész, az Udmurt Állami Egyetem professzora.

TARAKANOV 1928. július 2-án született udmurt anyanyelvű családból az Oroszországhoz tartozó Tatár Köztársaság Pokrovszkij Urusztamak (udmurtul: Urszigurt) nevű falujában. Iskoláit szülőfalujában kezdte. A középiskola befejezése után szülőfaluja iskolájában dolgozott, az alsóbb osztályokat tanította 1944-től. Közben 1944-től 1948-ig Bugulma város tanítóképzőjének levelező hallgatója volt. 1948-tól 1952-ig az Udmurt Állami Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanult. A diploma megszerzése után egy évig Bavli város középiskolájában az orosz nyelv és irodalom tanára volt.

1953-tól az Udmurt Állami Kutatóintézet¹ tudományos munkatársaként dolgozott. 1955-től 1958-ig az észtországi Tartui Egyetemen volt aspiráns (a mai terminológiánk szerint tulajdonképpen doktorandusz). Tudományos vezetője PAUL ARISTE professzor, kiváló észt nyelvész volt, aki számos más finnugor származású fiatalat is elindított a tudományos pályán. Ennyi haszna legalább volt

¹ Az Intézet ma az Orosz Tudományos Akadémia Uráli Részlegének keretében működik.

a tudománynak Észtország szovjet megszállásából. TARAKANOV 1959-ben sikeresen megvédte kandidátusi disszertációját. Ennek magyarra fordított címe: „Az udmurt nyelv bavlí nyelvjárásának hangtani sajátosságai (kísérleti adatok alapján)” (1959b). Mint a címből sejthető TARAKANOV saját nyelvjárásának hangtanát mutatta be értekezésében. Hosszú évtizedekig szokásban volt, hogy az udmurt (és persze a mari, komi stb.) nyelvészek saját anyanyelvjárásukra alapozva írtak kandidátusi értekezést. Ez megkönnyítette a disszertáció írójának dolgát, de tudományos szempontból is hasznos volt, hiszen hozzájárult a finnugor nyelvek nyelvjárásainak jobb megismeréséhez. Sajnos ezek az értekezések általában publikálatlanok maradtak, legfeljebb egy-két fejezetük jelent meg folyóiratok hasábjain. Így történt ez TARAKANOV esetében is, észt folyóiratokban jelent meg egy-két részlet a kandidátusi értekezéséből (1959b, 1959c, 1960).

1958-ban tért vissza Udmurtiába. Két évig még a kutatóintézetben dolgozott, majd 1960-ban az Udmurt Állami Egyetem oktatója lett. Itt dolgozott élete végéig. 1962-ben nevezték ki egyetemi docenssé, 1988-ban pedig egyetemi tanár lett. 1967-ben lett tanszékvezető, először az Udmurt Nyelv és Irodalom Tanszékén, majd az Udmurt és Finnugor Nyelvtudományi Tanszéken (1983), végül a Mai Udmurt Nyelv tanszékén (1995). Ezekben az esetekben tulajdonképpen csak az elnevezés változott, ami jól mutatja az udmurt filológia fejlődését: először a nyelvészet és az irodalomtudomány vált szét, majd az udmurt nyelvészetten belül külön tanszéket kapott a nyelvtörténet, illetve a mai udmurt nyelv.

TARAKANOV munkásságában, mint minden jelentős tudóséban egyforma súllyal és elválaszthatatlanul volt jelen a tanári tevékenység és a kutatómunka. Sok évtizedes tanári pályáján udmurt fiatalok generációit nevelte, vezette be anyanyelvük tudományos megismerésébe és ismertette meg a tudományos kutatás módszereivel. Talán nem túlzás azt állítani, hogy minden ma élő udmurt nyelvész közvetlenül vagy közvetve TARAKANOV tanítványa volt. TARAKANOV nemcsak előadásokat tartott és szemináriumokat vezetett, hanem tankönyveket és oktatási segédanyagokat is írt, és nyelvjárási gyűjtő utakat szervezett hallgatói részére. Közvetlen, barátságos magatartása, világos magyarázatai mágnesként vonzották a hallgatókat. E nekrológ keretei közé semmiképpen nem férne be az az a szakdolgozatoknak és kandidátusi értekezéseknek felsorolása, amelyek TARAKANOV vezetésével készültek. Opponensként más finnugor köztársaságok felsőoktatási intézményeit is segítette.

Széleskörű tudományos munkássága anyanyelve kutatásának szinte minden aspektusára kiterjedt. Ezek közül most csak a legfontosabbakat emelem ki. Az udmurt nyelv udmurtok által írt tudományos igényű nyelvtana a múlt század hatvanas-hetvenes éveiben jelent meg három kötetben (1962, 1970, 1974). TARAKANOV az első két kötet megírásában működött közre: ő írta a „Névmás”, a „Modális szavak”, a „Tárgy” és a „Teljes és hiányos mondat” című fejezeteket. Ez az orosz nyelvű nyelvtan némileg betöltötte az udmurt nyelv leíró jellegű

kutatásában mutatkozó űrt, de már megjelenésekor sem volt korszerűnek tekinthető. TARAKANOV a továbbiakban is foglalkozott leíró nyelvészeti témákkal, írt az udmurt feltételes és felszólító módról, meg az összetett igealakokról.

Ilyen előzmények után teljesen érthető, hogy megtaláljuk a nevét a tanszékén készült és 2011-ben megjelent immár udmurt nyelvű alaktan szerzői között is: ő írta a névmásokról szóló fejezetet és az ígéről szóló nagy részét (2011). Ez a nyelvtan is hagyományos felfogásban készült, de az előbbinél korszerűbb, egzaktabb. Nagy vívmány, hogy a szerzők kidolgozták az udmurt nyelvű nyelvészeti terminusok rendszerét is. A megjelenése kapcsán érzett örömről azonban lerontja, hogy a könyv mindössze ötven(!) példányban jelent meg. Ezért bizonyára nem a szerzők hibáztathatók, de mégis fel kell tenni a kérdést, lehet-e ennek a könyvnek ilyen példányszám mellett valódi tudományos vagy művelődési szerepe.

Kétségtől eltekintve a lexikológia, vagyis az udmurt szókészlet kutatása volt TARAKANOV munkásságának legfontosabb része. Ezzel a témával már pályájának elején találkozott az 1956-ban megjelent „Orosz–udmurt szótár” (VAHRUŠEV 1956) és az 1959-ben kiadott „Udmurt helyesírási szótár” (TARAKANOV – BELOV 1959) munkatársaként. 1971-ben jelent meg az udmurt szókészlet sokoldalú bemutatása, önálló kis kötetként, tankönyvnek is szánva (TARAKANOV 1971). Második, bővített és átdolgozott kiadása 1992-ben jelent meg „Mai udmurt nyelv: szókészlet” címmel (TARAKANOV 1992). Soroljunk fel néhányat e ma is tankönyvként használt mű témakörei közül: poliszmia, szinonímia, antonímia, homonímia; az udmurt szókészlet eredet szerinti rétegei, archaizmusok és neologizmusok, aktív és passzív szókészlet, irodalmi nyelvi és nyelvjárási szavak, frazeológia, az udmurt nyelv szótárai stb. A leíró lexikológiától egyenes út vezetett a történetihez, vagyis a szavak eredetének kutatásához. Az udmurt jövevényszavainak, pontosabban és elsősorban török eredetű jövevényszavainak kutatása képezi TARAKANOV munkásságának tudományos szempontból és terjedelmileg is legkiemelkedőbb részét. A hetvenes évek elejétől jelentek meg cikkei, pl. a török eredetű partikulákról az udmurtban (TARAKANOV 1975) stb. A nyolcvanas évek elején két kötetben is összefoglalta kutatási eredményeit: „Idegen eredetű szavak a mai udmurt nyelvben” (tankönyv) (TARAKANOV 1981a). és „Jövevényszavak az udmurt nyelvben (Udmurt–török nyelvi kapcsolatok)” (TARAKANOV 1982) Ebből a témából védte meg doktori értekezését 1986-ban: „Udmurt–török nyelvi kapcsolatok” címmel. A kézirat disszertáció anyagának egy része 1993-ban jelent meg nyomtatásban „Udmurt–török nyelvi kapcsolatok (Elmélet és szótár)” (TARAKANOV 1993) címmel. TARAKANOV előnyös helyzetben volt, hiszen jól tudott tatárul és természetesen megfelelő módszertani ismeretekkel is rendelkezett. Ennek köszönhetően eredményei, következtetései általában helytállóak. Ezt annál is inkább nyugodtan állíthatom, mert magam is évekig foglalkoztam az udmurt nyelv tatár jövevényszavaival. WICHMANN, MUNKÁCSI, RÉDEI, RÓNA-TAS

és a saját kutatásaim alapján arra a megállapításra jutottam, hogy az udmurt szókészlet török elemei három forrásból származnak: a volgai-bolgárból kb. egy tucat szó, a csuvasból kb. százötven szó és a tatárból legalább ötszáz szó. Az udmurt–tatár kapcsolatok a 13. század közepén, a tatárjárás után kezdődtek. Ennél korábbi köztörök jövevényszavak szerintem nincsenek az udmurtban. TARAKANOV viszont néhány szó esetében feltette, hogy azok korai, a 13. század előtti köztörök jövevényszavak az udmurtban.

Foglalkozott anyanyelve hangtanával és nyelvjárásaival is. Ezt már említettem kandidátusi értekezése kapcsán. „Az udmurt nyelvjárások kutatásának története” (TARAKANOV 1981b) c. írása a nyelvjáráskutatás és a tudománytörténet témakörébe is beletartozik. Az összehasonlító nyelvtudomány témakörébe tartoznak olyan dolgozatai, mint az „Összetett igealakok a permi nyelvekben és a mariban” (TARAKANOV 1981c). Színnevek az udmurtban, a komiban, a mariban és a mordvinban (TARAKANOV 1990) stb. Tudományos ismereteit tankönyvíróként is hasznosította, társszerzőként részt vett az 1975-ben az ötödik-hatodik osztály, 1992-ben a hatodik-hetedik osztály számára készült „Udmurt nyelv” c. tankönyvek írásában.

Foglalkozott az udmurt irodalmi nyelv problémáival is: „Az udmurt irodalmi nyelv fejlődésének alapvető tendenciái” (1994).

A tudománynépszerűsítő szerep sem volt idegen számára. Gyakran szerepelt a helyi rádió és tévé adásaiban, és számos cikket publikált a „Molot” (később: „Kenyes”) című udmurt kulturális folyóiratban, valamint az „Anyanyelv” című nyelvművelő lapban.

Feltétlenül meg kell még emlékezni TARAKANOV professzor tudománytörténeti munkásságáról. Különböző évfordulók kapcsán sok udmurt nyelvész munkásságát értékelte, de írt a finn YRJÖ WICHMANN-ról (1991) és a magyar MUNKÁCSI BERNÁTRól (1987) is, akik a 19. és 20. században az udmurt nyelv és nyelvjárások kiváló kutatói voltak.

1998-ban, hetvenedik születésnapjára adta ki a „Kutatások és gondolatok az udmurt nyelvről” c. gyűjteményes kötetet (1998). Ez közel ötszáz lapon korábban megjelent, illetve egyes esetekben meg nem jelent cikkeinek válogatása. Jó áttekintés addigi változatos munkásságáról. Egyik kollégája úgy nyilatkozott erről a kötetről, hogy megjelenése fontos esemény az udmurt nyelvtudomány történetében.

TARAKANOV professzort külföldön, Észtországban, Finnországban és Magyarországon is jól ismerték, annál is inkább, mert szorgalmas résztvevője volt az öt évenként megrendezett Nemzetközi Finnugor Kongresszusoknak.

Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy személyesen is ismertem TARAKANOV professzort. Azok az emberi vonásait magasztaló szavak, amelyek a különböző évfordulók kapcsán az udmurt kollégák szájából elhangzottak, egyáltalán nem voltak túlzók. TARAKANOV rendkívül közvetlen, barátságos, segítő-

kész és jó kedélyű ember volt, akit szerettek a tanítványai és a kollégái. Utoljára három éve találkoztunk legutóbbi izsevszki utam alkalmával. Még akkor is bejárt mindennap a tanszékére, és ugyanolyan kedvesen fogadott, mint korábban. TARAKANOV halála nagy vesztesége az udmurt tudományos életnek, de vigaszul szolgálhat, hogy tovább él műveiben és tanítványaiban.

Irodalom

- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1959a), Фонетические особенности бавлинского диалекта удмуртского языка (в свете экспериментальных данных; kézirat).
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1959b), О некоторых фонетических особенностях бавлинского диалекта удмуртского языка. In: Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 77. Труды по языкознанию. Тартуский государственный университет, Тарту. 186–205.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1959c), Образцы урсыгуртской речи удмуртского языка. Ученые записки Тартуского государственного университета. Вып. 77. Труды по языкознанию. Тартуский государственный университет, Тарту. 45–55.
- TARAKANOV, I. V. – BELOV, A. S. [ТАРАКАНОВ, И. В. – БЕЛОВ, А. С.] (1959d), Удмуртский орфографический словарь. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, литературы и языка при Совете министров Удмуртской АССР, Ижевск.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1960), Некоторые явления ассимиляции, элизии и вставки звуков в удмуртском языке. На материале бавлинского диалекта. In: Труды института языка и литературы Академии наук Эстонской ССР. Вып. V. Институт языка и литературы Академии наук Эстонской ССР, Таллин. 117–153.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1962), Грамматика современного удмуртского языка. Фонетика и морфология. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, литературы и языка при Совете министров Удмуртской АССР, Ижевск. 167–187, 365–370.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1970), Грамматика современного удмуртского языка: Синтаксис простого предложения. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, литературы и языка при Совете министров Удмуртской АССР, Ижевск. 164–177, 212–213.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1971), Удмурт лексикая очеркёс. Удмуртия, Ижевск.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1975), Служебные слова тюркского происхождения в диалектах удмуртского языка. In: ВАХРУШЕВ, В. М. (ред.), Вопросы удмуртского языкознания. Вып. 3. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, литературы и языка, Ижевск. 1975. 169–190.

- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1981a), Иноязычная лексика в современном удмуртском языке. Учебное пособие. Удмуртский государственный университет им. 50-летия СССР, Ижевск. 1981.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1981b), История изучения удмуртских диалектов. In: Историко-культурные связи пермских народов. (По данным фольклора и языка). Межвузовский сборник научных статей. Удмуртский государственный университет им. 50-летия СССР, Ижевск. 1981. 114–133.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1981c), Аналитические глагольные образования в пермских и марийских языках. In: IKOLA, OSMO (red.), Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars VII. Turku. 151–156.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1982), Заимствованная лексика в удмуртском языке. (Удмуртско-тюркские языковые контакты.) Удмуртия, Ижевск. 1982.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1987), Б. Мункачи и удмуртская историческая лексикология. In: VÁHRUŠEV, V. M. – ZAGULJAEVA, B. Š. – KEL'MAKOV, V. K. (szerk.) [ВАХРУШЕВ, В. М. – ЗАГУЛЯЕВА, Б. Ш. – КЕЛЬМАКОВ, В. К. (ред.)], Венгерские ученые и пермская филология. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, литературы и языка при Совете министров Удмуртской АССР, Устинов. 49–52.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1990), Термины цветообозначения в удмуртском языке в сравнении с коми, марийскими и мордовскими языками. In: KEL'MAKOV, V. K. (szerk.) [КЕЛЬМАКОВ, В. К. (ред.)], Вопросы диалектологии и лексикологии удмуртского языка. Сборник статей. Удмуртский научно-исследовательский институт истории, литературы и языка при Совете министров Удмуртской АССР, Ижевск. 103–125.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1991), Ю. Вихманн как исследователь исторической лексикологии удмуртского языка. In: KEL'MAKOV, V. K. (szerk.) [КЕЛЬМАКОВ, В. К. (ред.)], Пермистика 2. Вихманн и пермская филология. Сборник статей. АН СССР – УрО. Удмуртский институт истории, языка и литературы, Ижевск. 60–66.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1992), Туала удмурт кыл. Лексикология. Юнматэмын Удмурт Республикаысь калыкез дышетонъя министерствоен, дышетйсьёслы но вузёсысь студентъёслы учебной пособие карыса. Издательство Удмуртского университета, Ижевск.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1993), Удмуртско-тюркские языковые взаимосвязи. (Теория и словарь.) Издательство Удмуртского университета, Ижевск.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1994), Современное состояние и некоторые тенденции развития удмуртского литературного языка. Лексика и терминология. In: IVANOV, A. S. (szerk.) [ИВАНОВ, А. С. (ред.)], Язык в контексте общественного развития. Наука, Москва. 155–162.
- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (1998), Исследования и размышления об удмуртском языке. Сборник статей. Пособие для вузов. Удмуртия, Ижевск.

- TARAKANOV, I. V. [ТАРАКАНОВ, И. В.] (2011), Удмурт кыллэн кылкабтодосэз (морфологиез). Удмурт кун университет, Ижкар. 108–258.
- VAHRUŠEV, V. M. (szerk.) [ВАХРУШЕВ, В. М. (ред.)] (1956), Русско–удмуртский словарь. С приложением краткого очерка грамматики удмуртского языка. Государственно издательство иностранных и национальных словарей, Москва.

CSÚCS SÁNDOR

**Nobufumi Inaba: Suomen datiivigenetiivin juuret
vertailevan menetelmän valossa**

Mémoires de la Société Finno-ougrienne 272.

Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. 2015. 413 o.

A szerző a Turku Egyetem doktoranduszaként 16 év alatt, rendkívül alapos munka után hozzájutott minden vizsgált nyelv anyanyelvi informánsához, akiktől egyfelől példákat kapott, másrészt ellenőrizni tudta nyelvi adatait, konzultálhatott minden korábbi és jelenlegi finnugor nyelvészrel.

Az 1. fejezet (Johdanto, 15–25) általános kérdésekkel (a kutatás háttere, módszere), a kutatott anyaggal és a kutatás szerkezetével foglalkozik, végül felsorolja a birtokviszony fajtáit és kifejezőeszközeit. A kutatás témáját azért véli aktuálisnak, mert eddig nem kutatták azt, hogy a finn dativus-genitivus valóban ősi eredetű-e. Igazából nem is vonták kétségbe, bár megbízható jeleit nem találták a rokon nyelvekben, ám nem vették figyelembe idegen nyelvek hatásának lehetőségét sem. Ezeknek a körülményeknek a figyelembe vétele nélkül nem beszélhetünk az eddigi kutatások alaposságáról (18). Ezzel a magam részéről nem értek egyet, bár nincsenek olyan tételek, amelyek kutatásához újabb kutatások ne tudnának új szempontokat és érveket hozzárendelni.

Az *N*-genitivus (az *-n*-ragos birtokos jelző, pl. finn *isä-n auto* 'az apá-nak az autója') kutatásának történetét vette szemügyre, hogy a dativus-genitivus helyzete világossá váljon az *N*-genitivus kutatásában. Az *N*-genitivus „rejtélyének” kibogozásához a dativus-genitivusi funkció vizsgálata is feltétlenül szükséges. A szerző öt szempont vizsgálatát tűzi ki kutatási céljának: 1) a finn dativus-genitivus és ennek helyzete a tárgy jelölése szempontjából, 2) a lív nyelv dativusának használata a birtokviszony kifejezésében, valamint a nominális szerkezetekben, 3) a déli lapp birtokviszony kifejező eszközei, 4) a birtokviszony kifejezése a mordvinban és a cseremiszen, 5) a direkt és az indirekt tárgy kifejezése az ó- és újsvédben. Az első négy szempontot a birtokviszony kapcsolja össze, míg az ötödik vizsgálati szempont külön egység, amely a harmadik pontban jelzett egység révén kapcsolódik az előzőkhöz. A negyedik pontot csak érintőlegesen vizsgálja a szerző.

A vizsgálati anyag imponálóan széles (vö. Aineslähteet, 317–336). A birtokviszony típusainak és kifejező eszközeinek számbavétele következik. A birtokos

szerkezet két entitás (birtokos és birtok) közötti viszonyát jelenti morfoszintaktikai szinten. A következőkben – elég rapszodikusan – vet föl különböző megközelítési szempontokat. Néhány nyelvben különbség van az elidegeníthető és az elidegeníthetetlen birtok között. A szerző megkülönböztet „juridikus” birtokot, amely társadalmi szerződésben rögzített. A habitív viszonyok külön szempontot jelentenek, amelyen belül ideiglenes vagy fizikai viszonyokat különböztethetünk meg. A birtok és habitív viszony fedik egymást, amikor a birtokos, birtokló (omistaja) és a valami fölött diszponáló, rendelkező (haltija) szerepét említi. Itt a többfunkciós és egyfunkciós argumentumok különbségére hívja föl a figyelmet. Ezeknek az igen érdekes szempontoknak a felvetése után később ezekre nem tér ki részletesen, a bennük rejlő lehetőségeket nem használja ki, az elemzést nem viszi következetesen végig.

Tipológiai nézve ez az elmefuttatás szofisztikus. Nem hiszem, hogy a finnben lenne különbség például az elidegeníthető és elidegeníthetetlen birtok nyelvi kifejezése között. Nyelvi megformálás szempontjából nemigen van különbség a típusok között. A vizsgált (finn-volgai) nyelvek azért lényegesen különböznek a birtokviszony morfoszintaktikai megformáltságát illetően. Egyáltalán nem foglalkozik az észttel, amelyben teljességgel eltűntek a birtokos személyragok. Itt van genitívus, bár ragja – az északi lapphoz hasonlóan – csaknem teljesen elenyészett. A legtöbb finnugor nyelvben kifejezhető, hogy valakinek (genitívus) a valamije ilyen vagy olyan, továbbá hogy valakinek van (habeo) valamije. A harmadik lehetőség az, hogy valami valakié, a jelnek tehát predikáló funkciója van: *Sanakirja on Marin* ~ *sanakirjat ovat Marin* (egyalakú állítmányi névszó), a magyarban: *A szótár Mattié* ~ *a szótárak Mattiéli*. (Kongruáló állítmányi névszó, amely ún. birtokjelet tartalmaz.) Nem mellékes, hogy a magyarban birtokviszony kifejezhető képzőkkel is: *kékszemű lány* (akinek kék a szeme), az *-ú/-ű* képző általában elidegeníthetetlen birtokot jelöl. Ezzel szemben az *-s* képző elidegeníthető: *lilaruhás nő* (akinek lila ruhája van, aki lila ruhát visel). A birtok hiányát fosztóképző fejezheti ki: *pénztelen diák* (akinek nincs pénze).

Az elemzés szempontjait kiragadottnak, elméletileg megalapozatlannak vélem.

A 2. fejezetben az *n*-ragos genitívus eredetét, nyelvtörténeti hátterét ismerteti (N-genetiivin alkuperän arvoitus ja sen tausta, 26–45). Az *-n* eredetének kérdése megosztja a finnugristáknak. A toldalékok összefüggésbe hozták az instructívus ragjával, a melléknévképzővel, a locatíusszal és a latíusszal. A szerző részletesen sorra veszi a különböző hipotéziseket. A kérdés nézetem szerint már HAJDÚ PÉTER (Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest. 1966) óta nyugvópontra jutott. A szerző végső soron HAJDÚ nézetét képviseli, bár ezt nem tudatosította (44–45).

A 3. fejezetben tér rá a finn datívus-genitívusra (3. Suomen datiivigenetiivi, 46–97). A finn példák a következőkben az 1500–1650-es évekből valók (Agri-

cola, Jaakko Suomalainen, Paavali Justen, Eerik Sorolainen stb.), statisztikai adatokat, majd a típusokra bőséges példaanyagot ad közre. Ezt követi az 1650 utáni időszak anyaga. Érdekes fejezet a dativus-genitivus helyzete a tárgy esetének funkciójában. Ezek a mondatok igen tanulságosak: bizonyos igékkel (pl. permisszív igékkel) álló tárgyeset értelmezhető dativus-genitivusnak. A birtokviszony kifejezése Agricolánál: érdemes lett volna mai fordításokban, irodalmi nyelven is közölni helyenként a forrásokat, miként a többi nyelv esetében petittel. Jók az összefoglalások. Kiderül, hogy az allativus használata a genitivus helyett már az 1500-as évek végén a maihoz hasonló.

Ezután a lív jelenséget tárgyalja (4. Liivin datiivi – datiivigenetiivin sukujuuret I, 98–171). A lívben – az észthez hasonlóan a genitivusrag nem maradt meg, – van viszont egy dativus rag, amely történetileg identikus a finn genitivusszal (< dativus **n*). Használatos a neccesszív szerkezetekben és a permisszív szerkezetekben. A kurlandi lív *-n* dativusnak a salisi lívben *-l* felel meg, az utóbbiban talán észt átvételről van szó.

A szerző ezután rátér a déli lapp megfelelőkre (5. Eteläsaamen genetiivi omistussuhteiden ilmaisuissa – datiivigenetiivin sukujuuret II, 172–206). A habeo-szerkezetben genitivus vagy inessivus van. A genitivus élettelen birtokos esetében használatos. Régebbi szövegekben is vizsgálódik. Összefoglalás a birtokviszony kifejezéséről: a déli lapp habeo-szerkezet genitivusa különbözik a finn dativus-genitivustól, sőt különbözik a lív lativus használatától is. Hasonlít a finn adessivusi birtokosra és a lív dativusra. A lív dativus kifejezhet élettelen birtokost, és hasonlít a déli lapp genitivusi birtokosra. Irányát tekintve neutrális: birtokba kerülést fejezhet ki, viszont birtokban lételt és kikerülést nem, mint a lívben.

A következőkben a mordvin és a cseremisiz birtokviszony-kifejezőket csak érintőlegesen vizsgálja (6. Katsaus mordvan ja marin omistussuhteiden ilmaisukeinoihin – datiivigenetiivin sukujuuret III, 207–231). Először a mordvin birtokviszony kifejezőiről szól. A habeo-szerkezet hasonlít a magyarra: dativus-genitivus + a birtokon megfelelő birtokos személyrag. Predikatív szerkezet, genitivusban van. Erza és moksa példák párhuzamos bemutatása következik, majd a cseremisiz megfelelők elemzésére kerül sor. Ezután a habeo-szerkezetet és egyéb (predikatív) szerkezeteket vizsgálja. A volgai nyelvek kifejezései másképpen magyarázhatók, nem kapcsolódnak a finn dativus-genitivus előzményeihez. A volgai nyelvek esetragjának tisztán possesszív funkciója van. Erre utalnak a megfelelő birtokos személyragok. A mordvin *-v* lativusnak történetileg nincs köze a genitivushoz. (Másképp az erza dativus-allativus *-neñ* értelmezhető az ősi *-n* lativus rag reduplikációjának!) Ugyanez a helyzet a cseremisizben.

A nyugati finnugor nyelvek esetragjai után tárgyalja a svéd „esetrendszer” tanulságait (7. Ruotsin sijajärjestelmän Suuri katastrofi – datiivigenetiivin toiset juuret, 232–306). Ebben a fejezetben kerül sor a biblia megfelelő helyeinek idé-

zésére svéd forrásokból. (A svéd források izlandi megfelelői is megjelennek.) A svéd dativus-genitivus használata a 'hagy' (permisszív) és 'mond' igékkel kapcsolatban. A szerző szerint az ósvéd megfelelő igéinek (*giva*, *säga*) párhuzamos használata magyarázza a dativus-genitivus használatát (288). Német példákat is hoz. Nagy figyelmet szentel a svédben a ditranzitív igék viselkedésének (ez most igen divatos téma). Mi az R-hipotézis? (Feltehetően svéd?) Svéd (és ennek megfelelően finn) igék kaphatnak egyfelől tárgyat, másfelől hova kérdésre felelő habitív határozót; a szerző szerint ezek adták az alapot a dativus-genitivus születéséhez: *Antaa A:n / A:lle syöda*. 'Hagyja A-t / ad A-nak enni'. Ezek a permisszív szerkezetek magyarázzák a dativus-genitivus születését. Itt viszont olyan infinitívusos szerkezetekről van szó, amelyeknek alanya más!

R-hipotézis: a dativus-genitivus születésében meghatározó szerepe volt azoknak az eseteknek, amelyeknek svéd megfelelőiben indirekt tárgyat kapó ditranzitív igék vagy szintaktikailag hasonlóan viselkedő igék találhatók. Ez véleményem szerint meglehetősen erőltetett magyarázat! Fölöslegesnek tartom az idegen nyelvi hatást!

Az utolsó (összefoglaló) fejezetben zárja kutatásait (8. Suomen datiivigenetiivin juuret – dokumentoidun aineiston haaste vertailevalle menetelmälle, 307–314). MIKKO KORHONEN a finn dativus-genitivust az *-n* lativusnak dativusi funkcióján keresztül magyarázza.

A szerző szerint kiindulópontként az szolgált, hogy a dativus-genitivus kialakulásának magyarázatában három gyengeség mutatkozott: 1) több különböző jelentésű genitivus esett egybe, 2) a rokon nyelvek hasonló jelenségeiből csak egy-egy elszigetelt funkciót ragadtak ki, 3) nem minden lehetőséget vettek figyelembe maradéktalanul. Ezt bizonyítják a lív és a déli lapp példák. Röviden vázolta a mordvin és a cseremisz jelenségeket, amelyek különböznek a legnyugatabbi finnugor nyelvekétől. Végül a svédet mint idegen nyelvet hívta segítségül.

A vizsgálat eredményei a következőképpen foglalhatók össze: a dativus-genitivus mértékében és sokoldalúságában nagyobb különbségek mutatkoznak az 1500-as és 1600-as évek használatában, mint ahogy azt korábban hitték. A dativus-genitivus szerepét az allativus vette át. A lívben a genitivus és a dativus két külön eset, ráadásul a dativus funkciója nemcsak hova, hanem hol és honnan kérdésre felelő esetrag. A déli lapp genitivusszal alkotott habeo-szerkezet funkcióját az északiban az inessivus vette át. A mordvin és cseremisz genitivus és lativus nem egy töről fakad.

A dativus-genitivus egyéb gyökerei: az ósvéd hatás hipotézise („R-hipotézis”). Érve: a távolabbi rokon nyelvekben (a mordvinban, a cseremiszben) nincs a genitivusnak ilyen használata.

Rövid angol összefoglaló (Abstract), rövidítésjegyzék (Lyhenteet), bőséges forrásjegyzék (Aineslähteet), részletes irodalom rövidítésekkel (Kirjallisuusläheteet) zárja a vizsgálatot (315–351).

Forrásjegyzék: finn, észt, vepsze, inkeri, karjalai, lív, lapp, egyéb nyelvek: svéd, izlandi, norvég, dán; német, angol... Orosz nincs!

Végezetül két függelék közöl: 1) Felsorolja a legrégebbi (1500–1650) nyelvemlékekben előforduló dativus-genitivusi előfordulásokat (Datiivigenetiivin esiintymät aikajakson 1500–1650 kielenmuistomerkeissä, 352–403), 2) 19. Századi irodalmi művekből vett példákat közöl (Persoonapronominien ei-partitiiviset totaaliobjektit kahdeksan 1800-luvulla syntyneen kirjailijan teoksissa, 404–413).

A recenzeált mű érdekes disszertáció egy japán kutatótól, akinek gondolatai erősen eltérnek finnugor kollégáitól, ami a finnugor jelenségeket illeti. Kétségkívül alapos és gondos munkáról, korrekt elemzésekről van szó. A közismert finnugrisztikai kutatási eredmények új megvilágításba kerülnek. Minden pozitív gondolatom ellenére nehezen tudok azonosulni azzal a gondolattal, hogy a nyugati finnugor nyelvek, a vizsgált finn, lív, lapp és volgai csoport, a dativus-genitivus funkciót svéd hatásra nyerte volna.

KERESZTES LÁSZLÓ

Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.):

Nyelvelmélet és kontaktológia 2.

PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék,
Piliscsaba. 2013. 257 o.

Bevezetés (9–11) A 2012 őszi szimpózium keretében második alkalommal ülték össze a kontaktológiai kérdések kutatói Piliscsabán, hogy tanulmányaikban megvitassák a nyelvelmélet és a diakrónia kölcsönhatását.

I. A nyelvi kontaktusok grammatikai következményei

Az első blokk tanulmányai különféle kontaktustípusok alaktani és mondattani következményeit vizsgálják. Az előadások rendkívül érdekesek voltak, ám részben elméleti indíttatásuk miatt nehezen kapcsolódnak a második blokkhoz. Hét, egymástól teljesen független előadást adnak közre a szerkesztők. Ezek a következő címmel jelentek meg a kötetben: 1. „Egy lehetséges relatív kontaktusjelenség az erdélyi magyar nyelvváltozatban: az általános alany kifejezése egyes szám második személyű igealakokkal” (BENŐ ATTILA 13–26). 2. „Magyar kontaktushatás egy magyarországi német nyelvjárás morfoszintaxisában” (MAYER EDINA ZSUZSANNA 27–42). 3. „A hangzó magyar nyelv hatása a magyar jelnyelvre” (SZABÓ M. HELGA 43–79). 4. „A regionális nyelvhasználat és a nyelvi kontaktusok. Problémavázlat” (KISS JENŐ 80–94). 5. „Hogy ... hogy? Kettős kötőszók az udmurt mondatban” (TÁNCZOS ORSOLYA 95–112). 6. „A nyelvkontaktus hatása amerikai emigráns nyelvek inflexiós rendszereire: különbségek a

főnévi és igei rendszerek változása között” (FENYVESI ANNA 113–134). 7. „A skandináv nyelvkontaktus szerepe az angol perfektív segédigék használatában” (VADÁSZ GÁBOR és EITLER TAMÁS 137–153). – Látható, hogy különböző magyar nyelvjárások egymás közt is hatnak egymásra. A magyar és idegen nyelvi közösségek, finnugor, skandináv és angol kölcsönhatás formái, külföldi magyarok nyelvének kódváltási kérdései egyaránt szót kaptak a konferencián.

II. Korai török–magyar kapcsolatok

A konferencián Róna-Tas András tartott plenáris előadást, amelyben a magyar–török nyelvi kapcsolatok történeti és nyelvi aspektusait ismertette. A kötet – sajnos – nem tartalmazza a plenáris szövegét, de négy pontban összefoglalja azokat a kérdésköröket, amelyek RÓNA-TAS és BERTA ÁRPÁD új, 2011-es monográfiájában foglaltakra épülnek: „I. A nyelvi érintkezések típusai (Voltak-e ugor–magyar érintkezések az Urálon túl?; Milyen példái vannak a török–magyar kapcsolatokban a szubsztrátum, szupersztrátum, adsztrátum jelenségének; A nyelvi szigetek kérdése; A kultúra és a népességszám kérdései a nyelvi érintkezésben); II. A magyar nyelvtörténet új szemlélete (Mikortól van magyar nyelv? Az ugor alapnyelv rekonstrukciója; A magyar nyelvtörténet szakaszai); III. Átalakult-e a magyar nyelv a török hatás alatt? (Módszertani alapok: összehasonlító és kontrasztív nyelvkutatás; Az ugor magánhangzók kérdése; A török háttér meghatározása; A kiinduló állapot: az ugorból kiváló magyar nyelv; Mi, mikor és milyen volt a nyugati ótörök; A magyar ikes igéink beilleszkedése); IV. Relatív és abszolút kronológia (Az átadó nyelv belső kronológiája; Hangváltozások a törökben; Támpontok az abszolút idő megállapításához; Új jelenségek a magyar hangrendszerben; A magyar szókészlet bővülése).” (11) Erről a monumentális alpműről ismertetést l. AGYAGÁSI – CSÚCS 2012. Én – mint nyelvtörténész – ennek a bloknak az előadásait koherensnek tartván nagy érdeklődéssel tanulmányoztam a kérdésköröket.

1. AGYAGÁSI KLÁRA „Nyugati ótörök és magyar kapcsolatok: tanulságok az ogur hangtörténet számára” (155–172) című írásában RÓNA-TAS és BERTA fel-fogásából indul ki, miszerint az ún. nyugati ótörök nyelvváltozat (West Old Turkic, a továbbiakban WOT) lett volna a honfoglalás előtti török jövevényszavak nagy részének átadó nyelve (158). Ezt a nyelvváltozatot Kelet-Európában beszélte a török ajkú lakosság az 5. századtól a tatárjárásig. A szerző sorra a veszi a csuvasos vonásokat: összesen tizenkét hangváltozást tárgyal, és bőséges magyar példaanyaggal szemlélteti az átadó (donor) nyelvcsoporthoz való tartozását. A magyar szókincsben nem kevesebb mint 115 olyan szó található, amely a csuvas szókincsben egyáltalán nincs jelen. Az *r*-ező nyelvváltozatot RÓNA-TAS a korábbi gyakorlattól eltérően *ogur*ként nevezte meg (az *oguz*sal való összehasonlításban) (170–171).

2. BAKRÓ-NAGY MARIANNE „Mit tudunk az ugor történeti fonológiájáról? A nyugati ótörök és magyar kapcsolatok hozadéka” (173–189) címmel tárgyalja a magyar hangtan viszonyát az ugor nyelvekéhez. Az ugor nyelvek genetikus összefüggései sok vitát váltottak ki. A szerző sorra veszi a különböző lehetőségeket (összesen négyet). Véleménye szerint a nyugati ótörök (WOT) alapot teremt a magyar és az obi-ugor közötti új áthidalásához. Ennek segítségével a három nyelvi forma (ősmagyar – nyugati ótörök – obi-ugor) őstörténetének kérdése szélesebb kontextusba helyezhető (186).

3. É. KISS KATALIN areális nyelvészeti térre tereli át (vissza!) a török–magyar kapcsolatok kérdését („Az ótörök–ősmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidő-rendszerben és a birtokos szerkezetben”, 190–205). Ezt a kérdést a korábbi kutatások részletesen feltárták. BERECZKI és mások az összetett igeidők kialakulását török areális hatással magyarázták, ám pl. PAPP ISTVÁN önálló nyelvi fejleményeket tesz föl, minthogy a finnben is vannak összetett igeidők, itt azonban török hatás nem tehető fel. Nem győz meg a szerző okfejtése, miszerint a *-(j)a/-(j)e* Sg3 személyű birtokos személyragot „birtokoltságjellé” minősíti, holott ez a rag(!) egyértelműen a birtokos személyt jelöli. Ez beleillik a szokványos „terminológiai háborúba”. És akkor mi a magyar *-é*? (Részletesebben l. KERESZTES 2002). A magam részéről az önálló nyelvi fejlemény koncepció mellett török lándzsát, hasonlóan HONTIHOZ.

4. GUGÁN KATALIN a különféle nyelvi szintek, rétegek törökből való kölcsönzésének valószínűségét vizsgálja („A honfoglalás előtti török–magyar érintkezésekről a Thomason–Kaufmann féle kölcsönzési skála tükrében”, 206–226).

5. VÁSÁRY ISTVÁN „Török jövevényszavaink középső rétegének kérdéséhez: kipszak elemek a magyarban” (227–243) című írásában a (kabar)-kun-besenyő / kipszak réteget vizsgálja. E szavak már a honfoglalás után, a 10–14. században kerültek be a magyarba. Összesen 52 szó „gyorslistás” etimológiáját közli, amelyek egy része köznyelvi, de vannak köztük elavult és nyelvjárási szavak is. A továbbiakban szükségesnek tartja a kérdésnek további részletes kidolgozását is.

6. KÁROLY LÁSZLÓ vázolja a jövő feladatait („Újabb lehetőségek a magyar nyelv török elemeinek kutatásában”, 244–257): a hagyományos nyelvtörténeti, etimológiai kutatás mellett, figyelmet kell szentelni a történeti mondattannak, a nyelvtipológiának, kontaktológiának, szociolingvisztikának, sőt a humángenetikának is. Fontos szerepet szán a „mongol–jakut–tunguz háromszög” vizsgálatának is. (Én a humángenetikával nagyon óvatosan bánnék!) A komplex kutatási módszer azonban már nem „egyemeres” feladat...

A konferencia – legalábbis számomra – érdekesebb része a turkológiai, amely koherens módon foglalkozott RÓNA-TAS – BERTA grandiózus vállalkozásának kommentálásával, elemzésével, kritikájával. Az első rész szárnyukat bontogató fiatalabb kutatók eredményeit tárja az olvasó elé. Ezek sem elméletileg nincsenek kellően megalapozva, sem összefüggő tematikával nem rendelkeznek.

Megállapítom, hogy a kötet tanulmányainak témái nemcsak a szűkebb szakmai körök, hanem a szélesebb tudós közönség érdeklődésére is számot tart, és mindegyik tanulmány értékes eredményeket vonultat föl. Érdeklődéssel várjuk a sorozat folytatását.

Kár, hogy a kiadvány lay-outja sok kívánnivalót hagy maga után.

Irodalom

AGYAGÁSI KLÁRA – CSÚCS SÁNDOR (2012), Róna-Tas András – Berta Árpád: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part I–II*. Nyelvtudományi Közlemények 108: 443–470.

KERESZTES LÁSZLÓ (2002), *Gyakorlati magyar nyelvtan*. Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen.

RÓNA-TAS – BERTA ÁRPÁD (2011), *West Old Turkic – Turkic Loanwords in Hungarian I–II*. *Turcologica* 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

KERESZTES LÁSZLÓ

Approaches to Hungarian, Volume 14, Papers from the 2013 Piliscsaba Conference

Edited by KATALIN É. KISS – BALÁZS SURÁNYI – ÉVA DÉKÁNY
John Benjamins Publishing Company, Amsterdam. 2015. 296 o.

Az „Approaches to Hungarian” című sorozat a magyar nyelvvel foglalkozó nyelvészeti témájú tanulmányok gyűjtő kötete. Jelen ismertető a sorozat tizennegyedik kötetét mutatja be, amely a „11th International Conference on the Structure of Hungarian” (röviden ICSH) címet viselő, 2013. augusztus 29-től 31-ig tartó, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézet és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szervezésében Piliscsabán megrendezett nívós konferencián elhangzott előadásokból készült munkákat tartalmazza. A mára igen népszerűvé vált nemzetközi nyelvészeti konferenciát 1992 óta két évente rendezik meg a magyar nyelvet vizsgáló kutatók és a magyar nyelv nyelvelméletileg releváns aspektusai iránt érdeklődők számára. Maga az „Approaches to Hungarian” 1985-ben indult, alapító szerkesztője és jelenlegi sorozatszerkesztője KENESEI ISTVÁN, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének igazgatója, tudományos tanácsadója, a Szegedi Tudományegyetem professzora. A sorozatnak indulása óta több kiadója is volt: első hét kötetét a szegedi JATE Press, 8–10. kötetét pedig az Akadémiai Kiadó jelentette meg, majd a kiadói munkát az amszterdami székhelyű John Benjamins Publishing Company vette át. Mivel a sorozat angol nyelven jelenik meg, a nemzetközi nyelvészeti élet számára is igen hasznos olvasmány.

A 14. kötet tizenegy tanulmányt tartalmaz, amelyeket a bevezető (1–4) és a tárgymutató (293–296) foglal keretbe, hozzásegítve ezzel az olvasót a könyv minél könnyebb használatához. A bevezetőben megfelelő mennyiségű információt kapunk nemcsak az adott kötetről, illetve konferenciáról, hanem a korábban megrendezett ICSH-konferenciákról és a korábbi tanulmánykötetokről is, megkönnyítve ezzel a visszakereshetőséget. Megtalálhatjuk a kötet anyagát adó konferencia honlapjának elérhetőségét is, ahol a konferencia teljes programja olvasható. A konferencián elhangzott harmincnégy bemutatott munka és poszter közül tizenhatból született tanulmány, amelyekből tizenegy került be a kötetbe (4. o.). A tanulmányok között találunk önálló és társszerzős munkákat is. A szerzők többségében a Magyar Tudományos Akadémia, valamint a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, valamint a Debreceni Egyetem munkatársai, illetve oktatói, de a szerzők között vannak külföldi egyetemek (Leideni Egyetem, Lundi Egyetem, Delaware-i Egyetem, és Cambridge-i Egyetem) munkatársai is.

A kötet tanulmányai, amelyekről a bevezetőben rövid összefoglalót olvashatunk, a szintaxis, morfoszintaxis, fonetika, fonológia és a szintaxis-szemantika interfész témakörével kapcsolatos vizsgálódásokkal foglalkoznak, bár egyes tanulmányoknak pragmatikai vonatkozásai is vannak (például HALM TAMÁS munkájának, amely a „Free choice and Aspect in Hungarian” címet viseli).

A bevezetőt ALBERTI GÁBOR, FARKAS JUDIT és SZABÓ VERONIKA „Arguments for arguments in the complement zone of the Hungarian nominal head” című közös munkája követi (5–36), amely a magyar főnévi csoportok szerkezetét taglalja. A szerzők azt vizsgálják, van-e a magyarban a főnévi fej mögött komplementumzóna, és mellett érvelnek, hogy a magyar főnévi csoportok nem minden esetben fejevégek (szemben a hagyományos megközelítésekkel, l. például SZABOLCSI – LACZKÓ 1992, É. KISS 1998). A szerzők két új tesztet is használnak annak igazolására, hogy a főnévi fej mögött lehetnek testes összetevők, illetve megmutatják, hogy a korábbi tesztek, köztük a fókuszteszt, amelyre a korábbi elemzések alapoztak, félrevezető eredményeket adnak, ugyanis csak azoknak az összetevőknek kell fejevégeknek lenniük, amelyek fókuszosak. Vagyis a magyar adatok is jól illeszkednek a nemzetközi mintázatba.

A második tanulmány szintén egy sokat kutatott téma újragondolása („Inverse agreement and Hungarian verb paradigms”, 37–64), amelyben BÁRÁNY ANDRÁS az ige névmási tárgyval való egyeztetésének kérdését vizsgálja. A szerző É. KISS 2013-at, valamint BÉJAR – REZAC 2009-et követve, a ciklikus és az inverz egyeztetés fogalmaira támaszkodva ad szintaktikai magyarázatot arra, hogy a 3. személyű ígét miért nem egyeztetjük 1. és 2. személyű névmási tárgyakkal. A ragozási mintában jelentkező hiányosság azonban csak látszólagos a tanulmányban kínált megoldás szerint: a személyes névmásokkal minden személyben megtörténik az egyeztetés, azonban inverz egyeztetés során az egyez-

tető morféma nem jelenik meg a ciklikus egyeztetés és a magyar személyes névmások sajátágaiból adódó interakciónak köszönhetően.

Következőként BÁRKÁNYI ZSUZSANNA és KISS G. ZOLTÁN „Why do sonorants not voice in Hungarian? And why do they voice in Slovak?” című munkáját olvashatjuk (65–94). A tanulmány célja a zöngésségi hasonulás vizsgálata a magyar és a szlovák nyelvekben. A két nyelvből származó adatokat összehasonlítva térképezik fel a szerzők a jelenség jellemzőit, a szonoráns (zengőhang) /m/ és /l/ előtti pozíciókra fókuszálva. A szerzők eredményeiket az általuk végzett fonetikai kísérletből nyert adatokra alapozva fogalmazzák meg, amelyben három különböző típusú pozícióban megjelenő olyan egyszótagú szlovák és magyar szavakat teszteltek, amelyek /t d s z/ obstruensekre (zörejhangokra) végződnek. A kísérletből nyert adatok azt mutatják, hogy a regresszív zöngésségi hasonulás mindkét nyelvben közel áll ahhoz, hogy teljesen fonologizálódott folyamat legyen. A zengőhangok nem alkotnak közös kategóriát a zöngés és a zöngétlen zörejhangok között sem a magyar, sem a szlovák nyelvben.

Továbblapozva a kötetben elérkezünk DÉKÁNY ÉVA és HEGEDŰS VERONIKA közös munkájához, amely az adpozíciós (előljáró/névutó) kifejezéseket, valamint az esetadó adpozíciók lehetséges pozícióit vizsgálja („Word order variation in Hungarian PPs”, 95–120). Az esetadó adpozíciók állhatnak főnévi vagy névszói komplementumuk után közvetlenül, vagy nem közvetlenül (állhat közöttük fokhatározó), de meg is előzhetik azt. Azonban az adpozíció projekcióján (PP-n) belüli különböző szórendi lehetőségeket megvizsgálva azt találják, hogy nem minden esetadó adpozícióra érvényes ez a megfigyelés. A PP-ből való kimoztatási lehetőségeket és az előbbi megállapítást összevetve a következő mintázatot találják: ha egy adpozíció megengedi a prepozíciós szórendet, akkor a PP-ből való kimoztatás esetén lehetséges az adpozíció hátramaradása, valamint funkcionálhat igei partikulaként is, de fordítva ez nem igaz. A jelenséget azzal magyarázzák, hogy míg bizonyos adpozíciók egy úgynevezett PlaceP/PathP frázis fejében, addig az előbbi mintázatot mutató adpozíciók egy magasabban lévő pP projekció fejében kerülnek beillesztésre a szerkezetbe. Ennek okára nyelvtörténeti magyarázatot is adnak. A szerzők a látszólag vonzat nélküli adpozícióknak pedig egy rejtett deiktikus komplementumot (*itt/most*) tulajdonítanak.

MARCEL DEN DIKKEN „Relators and Linkers” (2006) című könyvében a predikatív viszony létesítését szintaktikai szinten ragadja meg. A kötetben megjelenő tanulmányában („The morphosyntax of (in)alienably possessed noun phrases: The Hungarian contribution”, 121–145) pedig a magyar birtokos szerkezetekre alkalmazza ezt az elemzést. Az elemzésben a birtokos a predikátum, a birtok pedig a predikáció alanya. A kettő közötti szintaktikai viszony a Relátor címkét viselő szintaktikai fejen keresztül valósul meg. A birtokos szerkezetek felépítését illetően azonban alapvető különbség van az elidegeníthető és az elidegeníthetetlen birtokos szerkezetek között. Ha a birtok elidegeníthető, a RelátorP

frázis specifikáló pozíciójában kap helyet a birtok, komplementuma pedig a birtokos, míg elidegeníthetetlen birtok esetén fordított a helyzet. A magyarban is észlelhető az elidegeníthető-elidegeníthetetlen birtok közti nyelvi különbség: az elidegeníthető birtokszón *-ja/-je*, az elidegeníthetetlenen pedig *-a/-e* birtokos személyjel jelenik meg. Az elidegeníthető–elidegeníthetetlen megkülönböztetést mutató szerkezetekben, az elidegeníthető birtokszón megjelenő birtokos személyjel morfoszintaktikailag összetett: a *-j-* egy olyan morféma, amely Linkerként funkcionál, az *-a/-e* morféma pedig a Relátor szerepét tölti be.

GÓSY MÁRIA és SIPTÁR PÉTER („Abstractness or complexity? The case of Hungarian /a:/”, 147–165) a magyar /a:/ fonetikai, illetve fonológiai jellemzőit, valamint viselkedését vizsgálja a magánhangzó-harmónia fényében. Spontánbeszéd-anyagon végzett vizsgálatokból nyert adatok alapján felülvizsgálják azt a hagyományos nézetet, miszerint az /a:/ magánhangzó-fonéma a magyarban a legalsó nyelvvállású, hátul képzett, kerekítetlen hosszú magánhangzó, legalábbis fonetikai jellemzőit tekintve. Az adatok azt mutatják, hogy az /a:/ fonetikai jellegét tekintve a mai magyar nyelvben a nők esetében inkább elől képzett, férfiak esetében pedig inkább középső képzésű, feltehetően annak köszönhetően, hogy egy éppen folyamatban lévő hangváltozásnak vagyunk tanúi. A szerzők elméleti vonatkozású dilemmája az /a:/ besorolása, ugyanis az /a:/ fonetikai és fonológiai jellege más-más definíciókat kíván. Ha az /a:/ fonémát fonológiai elől képzett magánhangzóként definiálnánk, ahogy azt a fonetikai jellemzői alapján tennünk kellene, végtelenül megbonyolítaná az amúgy sem egyszerű szabályokkal rendelkező magánhangzó-harmónia szabályait. A másik lehetőség, amely mellett a szerzők is érvelnek, az, hogy az /a:/-t fonológiai továbbra is hátul képzett magánhangzóként elemezzük (fonetikai tulajdonságai ellenére), így viszont megengedjük azt, hogy a fonetikai és fonológiai jellemzői közötti távolság jelentős mértékben megnövekedjen, miáltal a leírás túlságosan absztrakttá válik.

HALM TAMÁS („Free choice and aspect in Hungarian”, 167–185) az igekötők és az úgynevezett szabad választást kifejező elemek (például *bármí*, *bárki*) viselkedése közötti interakciót tárgyalja. Az igekötő engedélyezi a szabad választású elemeket olyan környezetben is, amikor megjelenésük agrammatikus szerkezetet eredményez (pl. a generikusságot kifejező mondatokban vagy a tagadó mondatokban). Az érvelés szerint az igei partikulát és egy szabad választású elemet tartalmazó mondatok generikus/habituális értelmezésűek, amely azzal magyarázható, hogy a szabad választású elemet, amelyre a szerző (pl. GIANNAKIDOU 1997, 2001 nyomán) a függő indefinit elemzést alkalmazza, egy rejtett generikus operátor köti. Ezt az operátort pedig az igei partikula hordozza, vagyis az igei partikulának kvantifikációs tulajdonsága van. A tanulmány azt is boncolgatja, hogy sok nyelvben miért jelenhetnek meg a szabad választású elemek generikus mondatokban, míg a magyarban nem. Az igei partikulát nem tartalmazó generikus mondatokban a szabad választású elemek elfogadhatósága pragma-

tikai-kontextuális tényezőktől és a világról alkotott tudástól függ, vagyis a generikusság a magyarban elsősorban pragmatikai jelenség.

A „Relative pronouns as sluicing remnants” című tanulmány következik a sorban (LIPTÁK ANIKÓ, 187–207). A zsilipelés (sluicing) (ROSS 1969, BÁNRÉTI 2007) a TP-ellipszis egy fajtája. A szakirodalom szerint ez a művelet a kérdőszavas mondatokra korlátozódik, azonban a szerző meggyőzően érvel amellett, hogy a magyarban lehetséges a zsilipelés a vonatkozó mellékmondatokban is (szemben például az angollal). Ennek szintaktikai és prozódiai okai vannak: a magyarban a vonatkozó névmás és a kérdőszó azonos mozgató transzformáció hatására kerülnek tagmondatuk bal szélére, valamint a zsilipeléses vonatkozó szerkezetekben az egyébként hangsúlytalan vonatkozó névmás viselhet főhangsúlyt a magyarban. A tanulmány nemcsak a magyar adatokat magyarázza kellőképpen, hanem a zsilipelés jelenségének leírását és magyarázatát is kiegészíti nemzetközi szinten.

A következő cikkben MOLNÁR VALÉRIA („The Predicationality Hypothesis: The case of Hungarian and German”, 209–244) a német és a magyar *hogy*-kötőszós összetett mondatokban megjelenő kataforikus utalószói szerepű mutató névmás (*azt/es*) viselkedését tárgyalja. A vizsgált szerkezetekben az utalószó referense maga a mellékmondat. A két nyelv adatainak vizsgálata és összehasonlítása után a szerző megállapítja, hogy a magyar és a német az utalószó megjelenését tekintve eltérő mintázatot mutat: a kataforikus mutató névmás a magyarban asszertív igékkel (pl. *mond*) jelenhet meg, de faktív igékkel (pl. *bán*) nem, a német nyelvben pedig pont fordított a helyzet. A kínált elemzés elméleti kerete szigorúan moduláris. A jelenség pedig a beágyazott mondat bal periferiáján lévő Spec-CP pozíció sajátosságaival magyarázható, valamint attól függ, hogy a beágyazott mondat predikatív szerepű (magyar) vagy sem (német).

Utolsó előttiként RÁKOSI GYÖRGY cikke szerepel („Psych verbs, anaphors and the configurationality issue in Hungarian”, 245–265), amely olyan pszichológiai predikátumokkal foglalkozik, melyeknek *experiens* szerepű vonzata tárgy- (például *aggaszt*), illetve részesesetű (például *tetszik*). A tanulmány első fele az említett predikátumtípusok jellemzőinek tárgyalását foglalja magában. Argumentumaikat tekintve mind a *tetszik*, mind az *aggaszt* típusú igék olyan két-argumentumú unakkuzatív predikátumok, amelyeknek mindkét argumentuma belső argumentum. REINHART Theta Rendszere (l. például REINHART 2002-t) alapján viszont nincs meghatározva, hogy a hierarchiában melyik argumentum a prominensebb. Ezt mutatják az anaforák kötési lehetőségei is ezekben a szerkezetekben, ugyanis mindkét argumentum kötheti a másikat. A szerző szerint a *tetszik* és az *aggaszt* típusú igék által projektált igei frázisokhoz kétféle szerkezet rendelhető: egy szabad bázisgenerálási mechanizmus érvényesülésének hatására bármelyik belső argumentum szerkezetileg prominensebb lehet a másiknál.

A hangsúllynak többféle funkciót is tulajdonítunk: a hozzá kapcsolódó akusztikus jellemzők segítségével lexikai egységeket különböztethetünk meg, de szerepe van mondat szinten is az információs szerkezet értelmezésében (fókusz). Az „Acoustic properties of prominence in Hungarian and the Functional Load Hypothesis” címet viselő kötetzáró tanulmány (IRENE VOGEL – ANGELIKI ATHANASOPOULOU – NADYA PINCUS, 267–292) arra keresi a választ, milyen eszközöket használnak a beszélők a hangsúly szerepének beazonosítására. A magyar magánhangzók időtartamuk szerint alkotnak párokat, amelyek fonológiai oppozícióban állnak, vagyis jelentést megkülönböztető szerepük van. Azonban a szerzők által végzett magyar magánhangzó-időtartamokat (is) vizsgáló beszédprodukciós kísérlet eredményei azt igazolják, hogy a magyarban nem játszik szerepet az időtartam a hangsúly értelmezésének szempontjából sem a szavak, sem a mondatok szintjén. Az, ami igazán meghatározó tényezőnek bizonyult, az alaphérfekvencia (F0) értéke, amely azonban a szavak és a mondatok szintjén eltérő mintázatot mutat.

Összességében: a szerkesztők (ábécérendben: DÉKÁNY ÉVA, É. KISS KATALIN és SURÁNYI BALÁZS) igényes, gondosan megszerkesztett kötetet adtak ki a kezeik közül. A kötet formája illő a tartalomhoz. A tanulmányok mind aktuális témákat ölelnek fel, továbbá a bemutatott kutatási eredmények és elemzések nemcsak a magyar, hanem más nyelveket kutató nyelvészek számára is hasznosak. A tanulmányok olvasása azonban igen nagy mennyiségű előzetes tudást igényel az adott témákról, illetve a használt elméleti háttérrel illetően. Bízom benne, hogy ez a kötet is hozzájárul a magyar nyelv kutatásában elért eredmények megismertetéséhez.

Irodalom

- BÉJAR, SUSANA – REZAC, MILAN (2009), Cyclic agree. *Linguistic Inquiry* 40: 35–73.
- BÁNRETI ZOLTÁN (2007), A mellérendelés és az ellipszis nyelvtana a magyarban. *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 75. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- DEN DIKKEN, MARCEL (2006), *Relators and Linkers: The syntax of predication, predicate inversion, and copulas*. MIT Press, Cambridge, MA.
- É. KISS KATALIN (1998), Mondattan. In: É. KISS KATALIN – KIEFER FERENC – SIPTÁR PÉTER (szerk.), *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest. 15–184.
- É. KISS, KATALIN (2013), The inverse agreement constraint in Uralic languages. *Finn-Ugric Languages and Linguistics* 2(3): 2–21.
- GIANNAKIDOU, ANASTASIA (1997), *The Landscape of Polarity Items*. PhD disszertáció, University of Groningen.
- GIANNAKIDOU, ANASTASIA (2001), The Meaning of Free Choice. *Linguistics and Philosophy* 24: 659–735.
- REINHART, TANYA (2002), The Theta System: an overview. *Theoretical Linguistics* 28: 229–290.

- ROSS, JOHN ROBERT (1969), Guess who. In: BINNICK, ROBERT I. – DAVISON, ALICE – GREEN, GEORGIA M. – MORGAN, JERRY L. (eds), Papers from the Fifth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. Chicago Linguistic Society, University of Chicago, Chicago, III. 252–286.
- SZABOLCSI ANNA – LACZKÓ TIBOR (1992), A főnévi csoport szerkezete. In: KIEFER FERENC (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 179–298.

ANDRÁSI KRISZTINA

**Bárdosi Vilmos: Szólások, közmondások eredete
Frazeológiai etimológiai szótár**

A magyar nyelv kézikönyvei XXVII. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2015. 746 o.

A magyar lexikográfiai irodalom viszonylag sokáig elhanyagolta a frazeológiai egységek leírását. Így fordulhatott elő, hogy a 19. században megjelent számos szólás- és közmondásgyűjtemény (pl. DUGONICS ANDRÁS, ERDÉLYI JÁNOS, SIRISAKA ANDOR munkái vagy MARGALITS EDÉNEK a millenium évében megjelentetett terjedelmes gyűjteménye után a 20. században csupán egyetlen igazán jelentős kompendium született: O. NAGY GÁBOR Magyar szólások és közmondások című frazeológiai szótára. Ez viszont sokkal használhatóbb volt az eddigieknél, hiszen a kifejezések jelentését is megadta, sőt stílusminősítéseket is tartalmazott. Az 1976-ban megjelent munka sokáig számított etalonnak a magyar frazeológiai kutatásban, ugyanakkor felhasználhatóságát némileg rontotta az a tény, hogy nagyon sok tájnyelvi és régies adatot közölt, míg a mai köznyelvből és főként a szlengből való állandósult kifejezést jóval kevesebbet. Ennek ellenére viszonylag sokáig kellett várni, míg korszerűbb nyelvi anyagon alapuló frazeológiai szótárak is megjelentek a könyvkiadásban. A 21. század eleje azonban komoly pezsgést hozott ezen a téren, ugyanis rövid időn belül négy terjedelmes frazeológiai szótár is napvilágot látott (BÁRDOSI VILMOS és FORGÁCS TAMÁS szótárai 2003-ban, T. LITOVKINA ANNA közmondásgyűjteménye 2005-ben, SZEMERKÉNYI ÁGNES gyűjteménye pedig 2009-ben).

A szólások és közmondások lexikográfiai feldolgozása, szócikkbe rendezése, vonzataik feltüntetése, sőt FORGÁCS illetve LITOVKINA munkáiban szövegpéldákon keresztül való bemutatása kétségtelenül igen pozitív hozadéka ezeknek a terjedelmes szótáraknak. Ugyanakkor azonban a szóláskutatásnak van egy olyan nyelvtörténeti vonulata is, amely a különböző kifejezések művelődéstörténeti háttérét vagy korábbi irodalmi forrását tárja elénk. A magyar nyelvészeti, kultúrtörténeti és folklorisztikai szakirodalom is igen gazdag ilyen munkákban, amelyekre azért van szükség, mert a frazeológiai egységek jelentős része átvitt értelmű, s bár néha viszonylag könnyű érteni a képi háttérét (pl. *az ár ellen úszik, szorosabbra fogja a gyeplőt, nem esik messze az alma a fájától* stb.), igen

sok olyan kifejezés található, amelyeknek a háttérben valamilyen mára kihalt szokás, munkafolyamat, anekdota található, ezért csak különböző segéd tudományok segítségével fejthetők meg, sőt számos esetben így sem lehet egyértelmű magyarázatát találni az illető frazémának (pl. *disznaja van, nagy feneket kerít vminek, kiteszik a szűrét, eben gubát cserél* stb.).

A tanulmány formájában megjelent szólásmagyarázó munkák mellett több olyan gyűjtemény is napvilágot látott már, amelyekben ilyen írások eredményeit összefoglalva találjuk. Ezek egy része tematikusan épül fel (pl. KERTÉSZ MANÓ „Szokásmondások” című munkája), más részük a frazémák egy bizonyos típusának forrásait mutatja be (pl. szállóigék eredetét TÓTH BÉLA „Szájrul szájra” vagy BÉKÉS ISTVÁN „Napjaink szállóigéi” című gyűjteményei), míg O. NAGY GÁBOR – mondhatni – legendássá vált szólásmagyarázó könyve („Mi fán terem?”) főként közkeletű szólások magyarázatait foglalja össze. A fent említett újabb szólás- és közmondásszótárak között is vannak olyanok, amelyek az egyes szócikkek végén rövid magyarázatokat is közölnek (pl. FORGÁCS TAMÁS és SZEMERKÉNYI ÁGNES munkái).¹ Ezek azonban a szótári címszókba integrált jellegüknek fogva csak erősen kivonatos magyarázatok tudnak lenni, másrészt csak a címszókhoz kapcsolódó eredetmagyarázatokat tartalmazzák. Ehhez képest BÁRDOSI munkája sokkal bővebb anyagot tárgyal, gyakran már kihalt szólások magyarázatát is közli. Összesen 1800 kifejezés eredetéről olvashatunk a könyvben, amely A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának (TESz) nyomdokain járva – nevében is felvállalva – egyfajta „Frazeológiai etimológiai szótár” (8) kíván lenni. Igazi mintájának azonban O. NAGY hasonló munkáját tekinti: „... legfőbb célom az volt, hogy az O. NAGY GÁBOR által a XX. század ötvenes-hatvanas éveiben megalkotott »mifántológia« és a 280 népszerű formában kidolgozott eredetmagyarázat (O. NAGY [1957] 2011) legjobb hagyományát folytassam” (10).

Ennek érdekében alapos mikrofilológiai elemzéseket végezve igyekszik „leírni azon frazémák keletkezésének, kialakulásának izgalmas nyelvi, művelődéstörténeti, történelmi, irodalmi, néprajzi, interkulturális körülményeit, amelyeknek átvitt értelme adott esetben jól ismert a nyelvhasználók körében, de a kifejezést alkotó szavak eredeti jelentéséből mégsem tudják a metaforikus értelmet levezetni, és így a frazéma eredete is homályban marad előttük” (10). (Megjegyzem, azért nemcsak demotiválódott kifejezések eredetmagyarázata szerepel a könyvben, hanem világosabb motivációjúaké is, pl. *kemény, mint az acél* vagy *kifogja a szelet vkinek a vitorlájából*, de ez utóbbiak száma csekély.)

¹ T. LITOVKINA ANNA szótárában is vannak a közmondások eredetére vonatkozó megjegyzések, de ezek inkább csak az adott kifejezés latin vagy egyéb nyelvi forrását tüntetik fel.

Az eredetmagyarázatokhoz BÁRDOSI a saját kutatásain túl felhasználta „a magyar és a nemzetközi szóláskutatás klasszikusainak (CSEFKÓ GYULA, GRÉTSY LÁSZLÓ, HADROVICS LÁSZLÓ, KERTÉSZ MANÓ, O. NAGY GÁBOR, TOLNAI VILMOS, TÓTH BÉLA valamint ALAN REY, GEORG BÜCHMANN, LUTZ RÖHRICH) eddigi megbízható eredményeit” (10), de feldolgozta „a Magyar Nyelv (1905–2014) és a Magyar Nyelvőr (1872–2014) folyóiratok eddig megjelent összes számának szólásetimológiai vonatkozású tanulmányait, magyarázatait” (uo.).

A kötetet rövid előszó vezeti be (7–13), ebben a munka célkitűzésén túl a kötet, illetve a szócikkek felépítéséről kapunk információkat. Ezt a rövidítések és jelek mutatója követi (14–15). A szótári részben olvashatók az alfabetikusan rendezett kifejezések eredetmagyarázatai (17–579), ezt a felhasznált források jegyzéke követi (581–627). Ebben előbb a rövidítve gyakran idézett írott és elektronikus források listája olvasható (583–586), majd az egyéb írott és elektronikus források jegyzéke (586–627).

A kötet utolsó részét négy különböző mutató képezi. A névmutatóban (631–657) a szólásmagyarázatokban előforduló fontosabb személynevek és földrajzi nevek szerepelnek a hozzájuk kapcsolódó legfontosabb információkkal együtt. A betűrendes frazémamutató (658–692) azok számára könnyíti meg a szótár használatát, akiknek nincs különösebb nyelvészeti felkészültségük, s így a vezérszavak szerinti rendezés miatt a szótári részben esetleg nehezebben találhatnak meg egy kifejezést. Ebben a mutatóban a kifejezés első eleme szerint vannak alfabetikusan elrendezve a szólások, s látható, hogy melyik elemükönél található meg az eredetmagyarázó részben. A harmadik mutató a kötetben tárgyalt frazémákat eredetük szerint rendezi csoportokba (693–744). Ez a mutató részben a szakirodalomban frazeológiai tematikus csoportnak nevezett egységek szerint rendezi el a kötetbeli szólásokat, szállóigéket és közmondásokat (pl. babona, néphit, halálszat, konyha, szakácsmesterség, orvoslás, vallás, hitvilág stb.), részben – főként az ismert szerzőjű kifejezések esetében – a kifejezés forrása szerint (pl. adoma, anekdota, mese, film, irodalom, kabarétréfa stb.). A negyedik mutató a Károli- és a Káldi-Biblia helyeinek, rövidítéseinek megfelelését tartalmazza.

Ami a szótár címszavait illeti, azok – ahogy fentebb is említettem – az ún. vezérszó köré szerveződnek, ezeket a frazeológiai szótárírás hagyományai alapján állapítja meg a szerző (a vezérszó a kifejezés első főnévi eleme, vagy ha főnév nincs a frazémában, akkor az első névszó, ha az sincs, egyéb szófaj). Az idegen nyelvből idegen alakban (azaz nem tükörfordításként) átvett kifejezések esetében azok első elemét tekinti vezérszónak (pl. *ab ovo* → *ab*). A tükörfordítással magyarul is használt kifejezések (főként szállóigék) esetében azonban az eredetmagyarázatokat többnyire a magyar megfelelők címszávaiban tünteti fel, pl. *A horse! A horse! My kingdom for a horse!* ► Ló: (*Lovat, lovat,*) *országomat egy lóért!*

A frazémák szótári alakját „az általános szótárírási gyakorlatnak megfelelően általában a lehető legsemlegesebb alakban” (9) találjuk a szótárban. Feltünteti a szerző a kifejezések esetleges variánsait is. Az elhagyható elemeket kerek zárójellel jelöli, pl. *A (nemzetközi) helyzet fokozódik*, a cserélhető elemeket virgula választja el (*báránybőrbe bújt/öltözött farkas*), a szerkezeti változatokat pedig szögletes zárójel jelzi (*hiányzik egy kereke [nincs ki mind a négy kereke] [kevesebb van egy kerékkel]*).

A kifejezések mellett feltünteti a szótár azok kötelező és fakultatív vonzatait is (<*vki (vmiért, vmi miatt)*> *krokodilkönnyeket ejt/hulla(j)t*), ez nemcsak a magyart mint idegen nyelvet tanulók miatt fontos, hanem az anyanyelvűek helyes szóláshasználatát is segíti.

A kifejezések után dőlt betűs rövidítésekkel következnek a szótárban különféle lexikográfiai metainformációk, például, hogy milyen típusú frazémáról van szó (szólás, szóláshasonlat, szólásmondás, szállóige vagy közmondás). A *szólásmondás* terminusnak a *szállóigé*-vel való azonosítását ugyan nem tartom túl szerencsésnek, mert annak a magyar szakirodalomban inkább átfogó, összefoglaló értelme van, vö. pl. az ÉrtSz **szólásmondás** szócikkével: „Közismert, rendsz. átvitt értelmű állandósult szókapcsolat <a szólás(mód), szóláshasonlat, szójárás, szállóige és olykor a közmondás – nem szakszerű – összefoglaló megnevezéseként>” (6. kötet: 344).

További információk még a szótárban az átlagos köznyelvi használattól való eltérést jelző stílusminősítések (pl. (biz) = bizalmas, (rég) = régies, (vál) = választékos stb.).

A frazémák szótári alakját azok jelentésdefiníciója követi. Ebben a szerző törekedett a minél pontosabb, a kifejezések használatára is kiterjedő, gyakran értékelő mozzanatok is tartalmazó magyarázatokra. Poliszém kifejezések esetén az egyes értelmezéseket *a); b); c)* stb. jelöléssel adja meg. Az ún. pragmatikus helyzetmondatok és számos közmondás esetében – mint ismeretes – nem adható meg igazán a kifejezés denotatív jelentése, hanem inkább csak az a szituáció, beszédhelyzet, amelyben elhangozhatnak. Ezekben az esetekben a szótár kapcsos zárójelben tünteti fel ezeket a metanyelvi értelmezéseket, pl. *Mese habbal!* {hitetlenkedés kifejezése: ez hazugság, egy szót sem hiszek belőle!} (362).

A szócikkek következő, legfontosabb részét képezik az eredetmagyarázatok. Mint fentebb említettem, a kötetben összesen 1800 frazémának az eredetmagyarázata olvasható (ezeket a könnyebb áttekinthetőség érdekében a szócikken belül ♦ jel vezeti be), s további 778 frazéma esetében találunk utalásokat arra a címszóra, amelyik alatt az illető kifejezés eredetmagyarázata megtalálható. Ezek nagyrészt olyan kifejezések, amelyeket azok ún. vezérszava (többnyire a kifejezés első névszói eleme) alatt magyaráz meg a szerző, de feltünteti őket egy másik, nagyon karakterisztikus elemük alatt is (pl. **pirruszi győzelem** ► GYŐZELEM), vagy esetleg idegen eredetű kifejezést eredeti formájában is megadva

utal a magyar vezérszóra (pl. **Pecunia non olet** ► PÉNZ: *A pénznek nincs szaga*). Néhol azonban a kifejezések jelentésviszonyai teszik szükségessé az utalást, pl. **utolsó tangó Párizsban** ► KAPUZÁRÁS: *kapuzárás előtti [kapuzárási] pánik*. Ebben a példában erre azért van szükség, mert a szótár gyakran egyes kifejezések más nyelvekbeli megfelelőseit, sőt szinonimáit is közli: „A kapuzárási pánik metaforikus szinonimájaként több nyelvben is elterjedt az *utolsó tangó Párizsban* kifejezés is (FR. *le dernier tango à Paris*, NÉM. *der letzte Tango in Paris*, OL. *l'ultimo tango a Parigi*). Ennek forrása pedig Bernardo Bertolucci azonos című, 1972-ben bemutatott, egy fiatal lány és egy idősödő férfi viharos kapcsolatát ábrázoló és nagy botrányt kavart filmje, Marlon Brandóval és Maria Schneiderrel a főszerepekben” (266).

Az eredetmagyarázatok nagy része a felhasznált magyar és nemzetközi szakirodalom alapján egyértelműen megoldottnak számít. Ahogy BÁRDOSI is írja, ezek többnyire a közös európai kultúrkincsre vezethetők vissza (ez lehet a Biblia: *fekete bárány, Nyomtató lónak/ökörnek nem kötik be száját*; a görög-római mitológia: *Erisz almája, trójai faló*; a történelem: *Hannibál a kapuk előtt van!*, *Eb ura fakó, Ugocsa non coronat!*; az irodalom: *Ó, Rómeó, miért vagy te Rómeó?*; *fehérek közt (egy) európai*; a film: *Az élet nem habostorta, a burzsoázia diszkrét bája*), de számos esetben népszokások (*úgy készül, mint a Luca széke*; *bekötik a fejét*) vagy mindennapos megfigyeléseink is magyarázatul szolgálhatnak (*ritka, mint a fehér holló*; *sőt hint vkinek a sebére* stb.). Nem kis számban találhatók azonban nyelvünkben olyan frazémák is, amelyeknek máig sincs egyértelmű, biztosnak tekinthető megfejtése, mert olyan kultúrtörténeti háttérük van, amely már már teljesen feledésbe merült, így velük kapcsolatban több magyarázat is felmerül (*dűlőre jut, fűbe harap, az orrában hordja a harangozópenzt* stb.). Ezek esetében BÁRDOSI – tisztázatlan, bizonytalan eredetűnek minősítve a kifejezést – a szócikkek magyarázó részében – ◊ jellel elválasztva – a szakirodalomban előforduló egymástól eltérő magyarázatokat is bemutatja, ez a szótár enciklopedikussága szempontjából mindenképpen dicséretes. A különféle véleményeket igyekszik egymással szembeállítani, s amennyire lehet, próbálja az általa legvalószínűbbnek tartott magyarázatot kiemelni.

Mint BÁRDOSI is írja, a „frazémák és azok eredetmagyarázatainak szótárszerű elrendezésén túl a szótár másik jelentős újítása, hogy írott és internetes források alapján érdekességgé feltünteteti a frazémák gyakoribb – elsősorban európai – idegen nyelvi megfelelőit is ott, ahol az alkotóelemek, a bennük szereplő képek, valamint a jelentések teljes azonossága vagy nagyfokú hasonlósága azt lehetővé tette, természetesen a teljességre való törekvés nélkül” (11). Ezeket a szócikken belül jól láthatóan elkülönítve a ◊ jel után találjuk meg.

További érdekes újítása még a szótárnak, hogy mivel egyes állandósult szókapcsolatok gyakran képezik művészeti alkotások, köztük festmények és szobrok témáját is, egyes szócikkekben ikonográfiai utalásokat is találunk. Ezeket a

□ jellel vezeti be a szerző, mint pl. az *aranyborjú imádása* kifejezés kapcsán: „□ Nicolas Poussin: *Az aranyborjú imádása*, 1633–1634 (London, National Gallery)” (48).

Minden szócikk végén – a □ jel után – megtaláljuk a bennük szereplő eredetmagyarázatok szakirodalmi forrásait. Ezek közül a gyakorta előfordulókat rövidítve közli a szerző (pl. ONG: 127–128), a többi esetben pedig a szakirodalomban szokásos jelölésmódot találjuk (pl. KERTÉSZ 1931: 12). A részletes bibliográfiai adatok – mint fentebb is láthattuk – a „Felhasznált források” című fejezetben találhatók meg.

BÁRDOSI új szótára kitűnő, hiánypótló munka. Noha – mint fentebb is említettem – számos kiadványban olvashatunk szólásmagyarázatokat, de ennyit egy kiadványban összegyűjtve sehol. Külön érdeme a munkának, hogy a gyűjteményes munkák mellett két nagy nyelvészeti folyóiratunk szólásfejtéseit is feldolgozta, ezzel a szótár mintegy a TESz és az EWUng megfelelője lett a több szóból álló lexikális egységek körében, hiszen nem csupán a szólásmagyarázatokat olvashatjuk benne, hanem a vonatkozó szakirodalmi források lelőhelyét is megtaláljuk. Ezzel lehetővé válik, hogy – különösen a még nem egyértelműen megfejtett szólások esetében – a szakirodalmi munkákban a szócikkeknél részletesebben is elolvashassuk a felmerült magyarázatokat, s esetleg újabbakkal is előállhassunk. Persze azért egy ekkora munkába mindig becsúszhatnak apróbb pontatlanságok, hiányosságok. Így például a *megtanít vkit kesztyűbe(n) dudálni* szólás esetében BÁRDOSI a magyarázatokban megemlíti ezt a magyarázatot is: „BERNÁTH BÉLA hosszú lére eresztett, nehezen hihető magyarázata a nemi aktushoz kapcsolódó erotikus háttérrel sejtet” (282), azonban a szócikk végén felsorolt források közül hiányzik BERNÁTH „A szerelem titkos nyelvén” című könyve, melyben ezt a fejtegetést olvashatjuk (BERNÁTH 1986: 125–155). Igaz, nem nagy veszteségről van szó, mert a Magyar Nyelvben megjelent szólásfejtésben (FORGÁCS 2014: 326–332) magam is komolytalannak találtam a magyarázatot. Másrészt mivel az illető szólást nagyon sokféleképp magyarázzák, a szócikk végén így is kilenc szakirodalmi hivatkozás található, így nem olyan könnyen tűnhetett fel a szerzőnek, hogy egy munka kimaradt a felsorolásból.

Ami a szakirodalmi hivatkozásokat illeti, még két apró megjegyzést teszek. BV rövidítéssel BÁRDOSI saját feljegyzéseire hivatkozik: „BÁRDOSI VILMOS kéziratos anyaga” (583). Ez annyiban szerencsétlen, hogy, kézirat lévén, ez valószínűleg mások számára nem hozzáférhető. RORORO rövidítéssel pedig a Rowohlt Taschenbuch Verlag által megjelentetett szólásmagyarázó munkára hivatkozik, ami némileg szokatlan, hiszen a RORORO a kiadó saját rövidített elnevezése, s a többi betűszóval feltüntetett munka esetében BÁRDOSI vagy a szerző vagy a kötet címéből alkotja meg a rövid elnevezést. De itt is lehet mentséget találni az eljárásmodra, hiszen a kötet szerzőjeként fantázianév szerepel (DR. WORT), s a két kötet címe sem szokványos (I. Klappe zu, Affe tot – II. Mich

laust der Affe. Woher unsere Redewendungen kommen). Ezzel együtt talán következetesebb lett volna akár W = Wort, esetleg WURK = Woher unsere Redewendungen kommen rövidítéssel hivatkozni erre a forrásra.

Ami a szócikkeket illeti, a vezérszó szerinti besorolással teljesen egyet lehet érteni, de egyes esetekben magam talán másik elemnél tárgyaltam volna bizonyos kifejezéseket. Az *érti/ismeri/tudja a dürgést [tudja, mi a dürgés]* (121) szó-lás esetében például BÁRDOSI utal a **dörgés** címszóra, s ott (118) tárgyalja a kifejezést. A magyarázatban – helyesen – utal is arra, hogy a szólás eredeti alakjában a *dürgés* szó szerepel, amely a fajdkakasnak a párzási időszakban hallatott *dürrögő* hangját idézi fel. Az eredetileg vadászati műszóként élő *dürgés* főnév azonban a nyelvhasználók szélesebb csoportjai számára értelmetlen, motiválatlan, így manapság egyre többször kicserélik a *dörgés* szóra. Mindez igaz is, sőt a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz) adatbázisát megvizsgálva azt látjuk, hogy már valamivel többször is fordul elő a *dörgés* elem a kifejezésben. Ezért voltaképpen jogos, hogy a gyakorisági szempontokat figyelembe véve a *dörgés* címszó alatt szerepelteti BÁRDOSI a magyarázatot.² Ezzel együtt úgy gondolom azonban, hogy – éppen az eredetmagyarázat és a helyes használat okán – ebben az esetben talán szerencsésebb lett volna a **dürgés** címszó alatt tárgyalni a szólás keletkezését, s a **dörgés** címszónál utalni az eredeti komponenst tartalmazó szócikkre.

A magyarázatokban is találunk néhol pontatlanságokat, de ez is szinte természetes, hiszen ekkora szakirodalmi anyagot nem lehet mindenestől feldolgozni. De lássunk azért néhány példát!

BÁRDOSI szerint az *együtt üvölt a farkasokkal* „szólás Joseph Fouchénak, a forradalmi konvent biztosának, majd Napóleon köpönyegforgató politikájáról elhíresült rendőrminiszterének tulajdonított cinikus mondásából származik: »Il faut hurler avec les loups« [A farkasokkal együtt kell üvölni]. Fouché egész élete, politikai karrierje során ehhez a haszonleső, megalkuvó elvhez tartotta magát” (156). Eszerint szállóigével állunk tehát szemben, amely az 1759–1820 között élt Fouché mondása nyomán feltehetőleg inkább a 19. századtól vált ismertté. Nem tudom, BÁRDOSInak ebben az esetben mi volt a forrása, de lehetséges, hogy – fentebb már említett – saját kéziratos anyaga. A szintén a források között feltüntetett TRENCSENY KÁROLYtól származó rövid közlemény (1900: 40–41) ugyanis német eredetűnek tartja nyelvünkben a kifejezést, de még inkább érdekes, hogy LUTZ RÖHRICH igen alapos „Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten” című három kötetes munkájában sem szerepel olyan adat, hogy Fouchénak lehetne tulajdonítani a fordulatot. Helyette azt olvashatjuk, hogy a

² Az Előszóban a szótár felépítését bemutatva éppen erre a szólásra hivatkozik a szerző, amikor ezt írja: „A ritkább szóalaknál utalás történik a gyakoribb alakra: **DÜRGÉS** ► **DÖRGÉS**” (9).

Man muß mit den Wölfen heulen 'A farkasokkal együtt kell üvölni' kifejezés már a késő középfelnémet kor óta kimutatható a németben, s szólásszerű változata is létrejött (*mit den Wölfen heulen*). RÖHRICH idézi például az 1445–1510 között élt ismert német prédikátort, Geiler von Kayserberget: „Mit den Wölfen muß man hülen” (vö. RÖHRICH 1992: 1742). Mindezek egyértelműen arra utalnak, hogy Fouché egy középkori mondást idézett pusztán ominózus kijelentésével. Egyébként erre utal az is, hogy a kifejezés egészen sok nyelvben megtalálható, maga BÁRDOSI is kilenc európai nyelvből idézi (pl. ang. *who keeps company with wolves, will learn to howl*, illetve *one must howl with the wolves*, holl. *huilen met de wolven in het bos*, lat. *ulula cum lupis, cum quibus esse cupis*). Mindez arra mutat, hogy egy széles körben elterjedt, inkább népi megfigyelésen alapuló kifejezéssel van dolgunk, s nem egy 19. századi szállóigével. Ezt erősíti még a RÖHRICH-nél található középkori fametszet is, amelyen egy férfi üvölt együtt három farkassal.³

A *Felülről jön az áldás* helyzetmondatot BÁRDOSI szintén egy szállóigéből eredezteti (34): „A manapság tréfás felhanggal használt mondás forrása Friedrich Schiller *Das Lied von der Glocke* [Ének a harangról] című (1799) híres költeménye első strófájának utolsó négy sora: »Von der Stirne heiß / Rinnen muß der Schweiß, / Soll das Werk den Meister loben, / Doch der Segen kommt von oben.« [Homlokról meleg / Verejték pereg: / Így vall a mű mestere, / Ám az áldást fentről kérje. – Gáspár Endre fordítása].” A szólásmondás idegen megfelelőiként is a német *Doch der Segen kommt von oben* és az olasz *La benedizione viene dal cielo* fordulatokat adja meg BÁRDOSI.

A magyarázattal azonban megint nem tudok teljesen egyetérteni. Igaz ugyan, hogy Schiller versében valóban a *Segen* 'áldás' komponens szerepel, azonban van a németben egy viszonylag közkeletű közmondás is ebben az értelemben: *Alles Gute kommt von oben*, azaz 'Minden jó felülről jön'. Ezt éppúgy használják, mint a magyar *Felülről jön az áldás* kifejezést, azaz ironikusan olyankor is, ha például egy erősebb zápor meghiúsít egy eseményt, vagy esetleg madárpiszok esik valakire (vö. RÖHRICH 1992: 1107). Az *alles Gute* szerkezet ugyan 'minden jó' jelentésű, de értelmileg teljesen megfelel az *áldás*-nak. Így magam inkább azon a véleményen vagyok, hogy valami hasonló esettel állunk szemben, mint az előbb Fouché-nak tulajdonított kifejezés esetében: feltehetően Schiller ezt az ismert közmondást alkalmazta versében, abba beépítve. Ezért is szerepel abban az okhatározó *denn* kötőszó, amely elég szokatlan volna egy közmondás elején. Hozzátehetjük még mindehhez, hogy WANDER „Sprichwörterlexikon” című munkája alapján létezett a németben a kifejezésnek *Alle gute Gabe kommt von oben* 'Minden jó adomány felülről jön' (1. kötet: 1311) és *Aller Segen*

³ Érdekes egyébként, hogy BÁRDOSI maga is feltünteti a szócikk végén a források között RÖHRICH munkáját, ám magyarázatában nem veszi figyelembe a benne foglaltakat.

kommt von oben 'Minden áldás felülről jön' (4. kötet: 500) változata is, azaz talán nem is Schiller „találmánya” a kifejezésben az 'áldás' elem használata, ő csak a kifejezés egyik variánsát alkalmazta versében.

Némileg leegyszerűsítő talán BÁRDOSINAK az az állítása is, amelyet a *disznók elé szórja a gyöngyöt* [*disznók elé gyöngyöt szór*] szólás ikonográfiai vonatkozásai kapcsán tesz: „Id. Pieter Bruegel „Flamand közmondások” című képén (1559, Staatliche Museen zu Berlin) a szólásnak valószínűleg a latin *margarita* 'gyöngy' és a francia *marguerite* 'margaréta' félrefordításán alapuló variánsát (a gyöngyök helyett virágok láthatóak) ábrázolja” (115). Valójában arról van szó, hogy Németalföldön létezett a kifejezésnek a *paarlen voor de zwijnen werpen* változat mellett *rozen voor de varkens strooien* variánsa is. Ez meglehetősen elterjedt volt, Bruegel festményén kívül számos falfaragványon, például templomi kórusok padjain is megörökítették. Bruegel tehát nyilván ennek a 'rózsákat szór a disznók elé' jelentésű változatnak a képi ábrázolását festette meg. Az ugyan lehetséges, hogy abban, hogy a 'gyöngyök' helyére 'rózsák' kerültek a kifejezésben esetleg szerepe lehet a *margaritas* félrefordításának is (erre RÖHRICH is utal, vö. 1992: 1148), de nem biztos, hogy pusztán ez lehet a komponensek cseréjének az alapja, hiszen a rózsák értékes, szép virágok, ennél fogva éppúgy nem a disznók elé valók, hogy azok lábukkal széttapossák őket. S furcsa az is, hogy ha pusztá félrefordítással van dolgunk, miért nem bukkannak fel olyan alakváltozatok is, amelyekben a *Margarite* / *Marguerite* 'margarétavirág' komponens szerepel.

A *dörmögő Dömötör* szólás szócikke szerint a „kifejezés Sebők Zsigmond *Mackó úr utazása és egyéb történetek* (1893) című gyermekregényéhez kötődik, melynek főszereplője az ügyetlen, kissé bárdolatlan Mackó úr. Később Dörmögő Dömötör néven folytatja tovább kalandjait: *Dörmögő Dömötör az országban* (1912) és *Dörmögő Dömötör utazása hegyen, völgyön meg a nagy ládával* (1913)” (118). Eltekintve most attól, hogy egy viszonylag ritka szólaról van szó (az MNSz nem is ad a keresőkérdésre találatot), a magyarázatban jó lett volna megemlíteni, hogy ez a mesefigura később egy ismert gyermekmagazin névadója lett. Az 1957-ben a Magyar Úttörők Szövetsége által alapított lap több kiadóváltást megélve a mai napig is megjelenik, s gyerekek tízezreinek volt kedves olvasmánya, így a kifejezés fennmaradásában és használatában biztosan ez is szerepet játszott.

Nyilvánvaló tévedés azonban a szótár következő állítása a *disznaja van* [*disznó szerencséje van*] szócikkben: „A középkori német lovászünnepeken és egyéb versenyjátékokon az utolsó díj általában egy malac vagy disznó volt. Aki ezt a vigaszdíjat nyerte, az egyrészt szerencsés volt, másrészt azonban – mivel utolsó lett a versenyben – szegyenkezve vitte haza az akkor divatos köpönyegeből ujjába rejtve az állatot” (115). Valójában nem *lovász*-, hanem *lovészünnepekről* (*Schützenfest*) van azonban itt szó (vö. RÖHRICH 1992: 1441). Itt

bizonyára elírással van dolgunk, hiszen a fenti megállapítás alapját feltehetően O. NAGY „Mi fán terem” című munkájának vonatkozó része képezi: „... a középkori német l ö v é s z ü n n e p é l y e k e n [én emeltem ki, F. T.] és más polgári versenyjátékokon az utolsó díj rendszerint egy disznó vagy malac volt” (114).

Még két apró megjegyzést teszek. A *szegény, mint a templom egere* címszóban a szerző a magyar szóláshasonlatnak számos más nyelvbeli megfelelőjét közli, megemlítve, hogy „a kép egyes nyelvekben az *egér*, másokban a *patkány* szóval rögzült” (129). Ezután be is mutatja kifejezés kilenc nyelvbeli megfelelőjét, de nem mutat rá arra, hogy a spanyol változatban (*más pobre que una rata [las ratas]*) nem szerepel a templom komponens. De talán ennél is fontosabb lett volna arra rámutatni, hogy a spanyol szóláshasonlatnak van egy *más pobre que un raton de ferreteria*, azaz ’szegény, mint a vaskereskedés egere’ variánsa is, ami humoros formában ugyanaz, mint a templom egere, hiszen ott sem talál az egér emészthető eledelt.

A *Majd, ha fagy (/ hó lesz nagy)* szócikkben a magyar kifejezés magyarázataiban olvashatjuk, hogy „Az európai nyelvek – ahogy a magyar is (vö. *majd, ha piros hó esik*) – különböző tréfás képpel élnek még a fenti ’soha’ jelentés kifejezésére: FR. *quand les poules auront des dents* [majd ha a tyúkoknak foga lesz], NÉM. *an Sankt Nimmermehr* [szent sohatöbbé napján], SP. *cuando las ranas críen pelo* [amikor a békáknak szőrük nő]” (152). Apróság, de meg kell említenem, hogy a német adatban az előljárószónak ebben az esetben *am* alakúnak kellene lennie, de ennél fontosabb, hogy a *Sankt Nimmermehr* alak csak egyes nyelvjárásokban fordul elő, a német köznyelvben erre a jelentésre az *am Sankt-Nimmerleins-Tag* fordulat a szokásos (vö. Duden 11. kötet: 606). S ha már említi a szerző a különböző tréfás fordulatokat, talán megemlíthette volna a saját szótárában ugyanezzel a jelentéssel szereplő, irodalmi nyelvi *ad Calendas Graecas* fordulatot is, amely arra utal, hogy „a görög naptár nem ismerte a *calendae* fogalmát, mely az ókori Rómában a hónap első napját és egyben az adósságok törlesztésének, valamint a kamat megfizetésének napját jelölte” (23).

Ilyen kisebb hibákat még találhatunk a könyvben, ezek azonban összességükben apróságok, s nem sokat vonnak le a kötet érdeméből. Csak üdvözölni lehet, hogy a szerző vállalkozott erre az összefoglaló szótárra, mert ezzel a korábbi szólásmagyarázó munkákhoz képest egy sokkal több címszót tartalmazó, ezekben az egymástól eltérő magyarázatokat egyaránt bemutató szótár jött létre, amelyben egyben a szakirodalmi források is megtalálhatók az egyes szócikkek végén. Mindezzel BÁRDOSI nemcsak remek és érdekfeszítő olvasmányt adott az érdeklődő közönség kezébe, hanem – főként a még nem egyértelműen megfejtett szólásmondások esetében – a további gondolkodást is segítő forrásmunkát is biztosított a kutatóknak.

Irodalom

- BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ (szerk.) (1966), A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÉrtSz.
- BÁRDOSI VILMOS (szerk.) (2003), Magyar szólástár. Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÉKÉS ISTVÁN (1977), Napjaink szállóigéi I – II. 2., javított, bővített kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND (szerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz.
- BENKŐ, LORÁND (Hrsg.) (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BERNÁTH BÉLA (1986), A szerelem titkos nyelvén. Erotikus szólások és egyéb folklór-szövegek magyarázata. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BÜCHMANN, GEORG (1995), Geflügelte Worte: der klassische Zitatenschatz. 40. Auflage. Neu bearbeitet von Winfried Hofmann. Ullstein Verlag, Frankfurt am Main [u. a.].
- DR. WORT (2014), I. Klappe zu, Affe tot – II. Mich laust der Affe. Woher unsere Redewendungen kommen. Rowohlt Taschenbuch Verlag, Reinbek bei Hamburg.
- DROSDOWSKI, GÜNTHER – SCHOLZE-SUBENRECHT, WERNER (Hrsg.) (2002), Der große Duden in zwölf Bänden. Herausgegeben vom Wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion. Bd. 11. Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. 2., neu bearbeitete und aktualisierte Auflage. Dudenverlag, Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich. = Duden.
- Duden = DROSDOWSKI – SCHOLZE-SUBENRECHT 2002.
- DUGONICS ANDRÁS (1820), Magyar példa beszédek és jeles mondások. I–II. Grün Orban betűivel, Szeged.
- ERDÉLYI JÁNOS (1851), Magyar közmondások könyve. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.
- ÉrtSz = BÁRCZI – ORSZÁGH 1966.
- EWUng = BENKŐ 1993–1997.
- FORGÁCS TAMÁS (2003), Magyar szólások és közmondások szótára. Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltetve. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- FORGÁCS TAMÁS (2014), Adalékok a szerencsétlen flótás és a megtanítja kesztyűben dudálni szólások eredetének kérdéséhez. Magyar Nyelv 110: 322–335.
- KERTÉSZ MANÓ (1922), Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei. Budapest. (Reprint kiadása: Helikon Kiadó, Budapest. 1985.)
- KERTÉSZ MANÓ (1931), Szállóigék, szólásmódok. Magyar Nyelvőr 60: 11–13.
- T. LITOVKINA ANNA (2005), Magyar közmondástár. Közmondások értelmező szótára példákkal szemléltetve. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- MARGALITS EDE (1896), Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Kókai Lajos, Budapest.
- O. NAGY GÁBOR (1976), Magyar szólások és közmondások. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.

- O. NAGY GÁBOR (1979), *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- RÖHRICH, LUTZ (1992), *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. I–III. Herder Verlag, Freiburg – Basel – Wien.
- SIRISAKA ANDOR (1891), *Magyar közmondások könyve*. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye. Nyomatott Engel Lajos könyvnyomdájában, Pécs.
- SZEMERKÉNYI ÁGNES (2009), *Szólások és közmondások*. Osiris Kiadó, Budapest.
- TÓTH BÉLA (1895), *Szájrukról szájról: a magyarság szálló igéi*. Athenaeum, Budapest. (Reprint kiadás: Akadémiai Kiadó, Budapest. 2002.)
- TRENCSENYI KÁROLY (1900), *Együtt üvölt a farkasokkal*. Magyar Nyelvőr 29: 40–41.
- WANDER, KARL FRIEDRICH WILHELM (1867–1880), *Deutsches Sprichwörter-Lexikon*. Ein Hausschatz für das deutsche Volk. Brockhaus, Leipzig.

FORGÁCS TAMÁS

ERNST KAUSEN nyelvcsalád-könyveiről

Die indogermanischen Sprachen

Helmut Buske Verlag, Hamburg. 2012. XXXVI + 739 o.

Die Sprachfamilien der Welt. Teil 1: Europa und Asien

Helmut Buske Verlag, Hamburg. 2013. XXXV + 1039 o.

Die Sprachfamilien der Welt. Teil 2:

Afrika – Indopazifik – Australien – Amerika

Helmut Buske Verlag, Hamburg. 2014. XLIX + 1265 o.

Az utóbbi másfél évtizedben feléledni látszik folyóiratunkban egy régi „műfaj”, amely annotációszerű közleményekben hívja fel az olvasók figyelmét olyan kiadványokra, amelyek nem feltétlenül tűntek fel a kutatóknak, vagy éppen nehezen hozzáférhetők (CSEPREGI 2000, 2012, VÁNDOR 2004). Ehhez csatlakozva kívántam szólni nagyon röviden azon könyvekről, amelyek a világ nyelvcsaládjairól, az azokon belüli csoportokról és az egyes nyelvekről tájékoztatják a nyelvészeket. Szükségesnek láttam nemcsak a viszonylag friss könyvekről szólni, hanem utalni akartam egyes korábbi összefoglalásokra is, hogy megkönnyítsem az érdeklődők munkáját. Természetesen nem remélhettem, hogy szólhatok minden releváns munkáról, hiszen jobbára csak esetlegesen sikerült az egyes tételekről tudomást szereznem, de talán így is segítségül szolgálhatott volna tervezett írásom (később esetleg még sort keríthetek rá).

Tudtommal talán az 1920-as évektől meglehetősen sok olyan kisebb-nagyobb könyv jelent meg, amely igyekezett számbavenni a világ nyelveit azok legfőbb jellemzőinek, rokonsági és egyéb kapcsolatainak rövid bemutatásával. Az utóbbi évtizedekben, különösen pedig a 21. század első másfél évtizedében látott napvilágot jónéhány olyan újdonság, amely arra törekszik, hogy releváns információ-

ókkal szolgáljon az ismeretekre éhes szakembereknek. Azért is láttam volna szükségesnek az ilyen jellegű kiadványok (szinte csak) annotációszerű ismertetését, mert az utóbbi évtizedekben megszorodtak az olyan közlemények, amelyekben – legalábbis az európaiaknak – egzotikusnak tűnő nyelvek garmadájára hivatkoznak, és amelyeket csak nehezen helyezhetjük el a világ nyelveinek térképén, tehát szerettem volna valamiképpen megkönnyíteni a (többé-kevésbé) hiteles kiadványok alapján való tájékozódást. Mivel ezekben természetesen legtöbbször a „mi nyelveinkről”, azaz az uráli nyelvekről is olvashatók fontos információk, megérte volna a fáradságot szemügyre venni őket. Ezt azért is fontosnak véltem, hogy elhelyezhessük a „térképen” a nálunk ugyanilyen céllal készített, két kiadásban is megjelent nagyformátumú művet: FODOR 1999, 2000. Ennek keretében akartam írni ERNST KAUSEN ilyen munkáiról (KAUSEN 2012, 2013, 2014), amelyek címük szerint igen sokat ígérnek, mégpedig a világ nyelvcsaládjainak és nyelveinek ismertetését. Amint KAUSENnek az uráli nyelvekkel kapcsolatos információival szembesültem, kénytelen voltam a témakört radikálisan szűkíteni, hogy felhívjam a figyelmet arra, milyen elképesztően dezinformáló művek keletkezhetnek, ha a szerző egy bizonyos szaktudomány valamely ágában valószínűleg otthonosan mozog ugyan, de egy olyan másíkról is nyilatkozni szeretne, amelyről csak igen szegényes ismeretekkel rendelkezik (vagy ha egyáltalán tud róla valamit). KAUSEN matematikát, fizikát és informatikát tanult, 1976-ban matematikából promovált, továbbá egyiptológiát, orientálistikát és összehasonlító nyelvtudományt tanult a göttingeni egyetemen (wikipedia), eszerint tehát széleskörű lenne a tudományos háttere, bár a világ nyelvei túlnyomó többségének hiteles bemutatására talán mégsem elegendő.

Az indogermán nyelvek családját bemutató kötetnek (KAUSEN 2012) a címe által sugallt témához nem szólhatok hozzá, hiszen ez ügyben megfelelő kompetencia híján én nem vagyok illetékes. A szerző azonban – nagyon helyesen — utal az első kötetben (KAUSEN 2012: 51) az ősi indogermán–finnugor kapcsolatokra, de a jelek szerint nincsen tisztában azzal, mely munkák számítnak viszonylag relevánsnak, így természetesen főleg a következőket hiányolom: JOKI 1973, RÉDEI 1986, és a finnségi–germán kapcsolatokat illetően JORMA KOIVU-LEHTO gazdag életművéből is válogathatott volna (erről l. még alább is). Természetszerűleg szól röviden az indogermán nyelveknek más nyelvekkel való esetleges genetikai kapcsolatairól is az időrendben második kötetben: „Schon im 19. Jh. hat es... nicht an Hypothesen und Vermutungen gefehlt, die das Indogermanische mit anderen Sprachgruppen in Verbindung brachten. Dabei kam vor allem die benachbarte *u r a l i s c h e S p r a c h f a m i l i e* in Frage, zu der unter anderem Ungarisch, Finnisch und Estnisch gehören [hasonlóan KAUSEN 2013: 14, 15, 35, 523]. Aber auch die *s e m i t i s c h e n* Sprachen galten aufgrund lexikalischer Parallelen als ein möglicher Kandidat für verwandtschaftliche Beziehungen” (KAUSEN 2013: 93). Az irodalmi utalások itt is fölöttébb hi-

ányosak, noha az esetleges indo-uráli nyelvrokonságról egyebek közt BJÖRN COLLINDER többször is értekezett, pl. COLLINDER 1964b, 1964c, 1964d. Szerepel viszont igen meglepő módon a MARCANTONIO 2002, de még meglepőbb módon a MARCANTONIO 2006c nem! E kötetben szól a nyelvcsalád egyes csoportjairól, bemutatja az összehasonlító módszert, ismerteti az egyes csoportok sajátosságait. A könyv egésze informatívnak tűnik.

KAUSEN a 2013-ban megjelent művében viszonylag kevés teret szánt az egyes nyelvcsoporthoz, ami talán érthető is, hiszen szinte egész Euráziát vette célba. A minket esetleg valamilyen szempontból közelebből érdekelhető nyelvekre, nyelvcsaládokra szánt terjedelem: indogermán nyelvek: 57–173 (ezek bemutatása tehát önálló kötet formájában is megtörtént: KAUSEN 2012), baszk: 175–194, régi mediterrán nyelvek: 195–230, kaukázusi nyelvek: 231–258, régi keleti nyelvek: 259–339, uráli nyelvek: 341–370, paleoszibériai nyelvek: 371–434, altaji nyelvek, koreai, japán: 435–582, dravida: 623–693.

A következőkben arról írok, mennyire hiteles információkhoz juthatnak azok a nyelvészek, akik ebből a meglehetősen drága könyvből kívánnak tájékozódni nyelvcsaládunkról és annak tagjairól.

Az „Uralische Sprachen” című fejezet (341–370) első oldalán felsorolja a család tagjait, táblázatosan közli az egyes népek/nyelvek hagyományos („régebbi”) megnevezését és az utóbbi években terjedőben lévő (belső elnevezésből származó) modern nevét; a táblázatban látható a lapp, a cseremis, a votják, az osztják, a vogul, a jurák, a jenyiszeji, a tavgi és a szelkup kétféle megnevezése, de a „zürjén ~ komi” kimaradt.

Ezt követi a „9.1. Einleitung” (KAUSEN 2013: 342–345), amelyben (1) az őshaza és az egyes nyelvi ágak kialakulása, (2) a legrégebbi nyelvemlékek, (3) a nyelvcsaládnak más nyelvcsaládokkal és egyes nyelvekkel fennálló esetleges ősi rokonsági kapcsolata, (4) a nyelvek beszélőinek száma és lakhelye tárgyaltnak. Már az (1) ponthoz tartozó leírásban olyan közlésekre bukkantam, amelyekkel nem tudok mit kezdeni, pl. „Die finno-ugrische Gruppe – ob es sich bei ihr um eine genetische Einheit handelt, ist heute durchaus umstritten – war von Anfang an heterogener und bei weitem größer als die samojedische... Nach neueren Untersuchungen wird allerdings die genetische Einheit des Ob-Ugrischen und Ugrischen in Frage gestellt (siehe unten)” (KAUSEN 2013: 342). Én nem tudok olyan újabb, komolyan vehető kutatásokról, amelyek megkérdőjelezték volna az obi-ugor és az ugor csoport genetikai egységét... Erről a sajátos elképzelésről a „Die neue Skepsis” (347–349) pontban szól, kételkedésének alapjául pedig a MARCANTONIO 2002 és a SALMINEN 2002 szolgál.

Megemlíti olyan uráli nyelveket is, amelyek kihaltak. A következőkről van szó: „Neben den vier in neuerer Zeit ausgestorbenen uralischen Sprachen – den samischen Sprachen Akkala und Kemi sowie den samojedischen Sprachen Kamassisch und Matorisch – gibt es mehrere früh aus-

gestorbene uralische Varietäten wie die Sprachen der *M e r y a*, *M u r o m a* und *M e s c h t s c h e r a*, von denen faktisch nur die Namen überliefert sind. Sie sind wahrscheinlich in der Nähe des Mordwinischen oder Mari einzuordnen” (KAUSEN 2013: 343). A szerző tájékozottsága nem kielégítő. Ami a mator vagy motor nyelvet illeti, az bizony nem a közelmúltban tűnt el, vö. „Das Matorische (Motorisch, Mator-Taigi-Karagassische) ist eine ausgestorbene Sprache, die zum samojedischen Zweig der uralischen Sprachfamilie gehört. Es wurde bis zur ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Südsibirien, im Gebiet des Sajangebirges gesprochen” (HELIMSKI 1997: 13). A mescserrel kapcsolatos közlés értékelése valamivel bonyolultabb. Az orosz történeti dokumentumokban szereplő *mescser* nevet MUNKÁCSI BERNÁT egy 1894-es cikkében elsőként hozta finnugor gyanúba, majd KNIEZSA ISTVÁN egy végülis publikálásra maga által alkalmatlannak minősített, 1951-es előadásában kívánta a *mescser* ~ *megyer* összetartozását igazolni (VÁSÁRY 2008: 38, 39). ZSIRAI idejében fel sem merült az a gondolat, hogy a *mescser* név mögött volgai finnugor nyelvű nép rejtőzhet, hiszen nevezetes munkájának „A kihalt volgai-finnugor népek” című fejezetében (ZSIRAI 1937: 269–274, 1994: 271–276) csak a muromáról és a merjáról írt. E kérdéssel később több magyar és orosz kutató is foglalkozott. Ezek egyike az imént említett VÁSÁRY ISTVÁN, aki erre a következtetésre jutott: „A mescserekben egy volgai finnugor népet kell látnunk...” (VÁSÁRY 2008: 63), „de a volgai finnugor eredet-magyarázat egyelőre... nem átütő erejű” (VÁSÁRY 2008: 66). A kérdés finnugrisztikai és turkológiai vonatkozásainak alapos ismerete nélkül én nem foglalhatok állást.

A SALMINEN 2002-re hivatkozva állítja KAUSEN, hogy az uráli nyelvcsaládban a következő alcsoportok (Untereinheiten) vannak: finnségi, lapp, mordvin (erza és moksa), permi, szamojéd. Ez a következő szövegegyüttesbe ágyazva jelenik meg: „Nach SALMINEN und seinen finnischen Kollegen können nach dem aktuellen Stand der Uralistik nur folgende fünf Gruppen als nachgewiesene genetische Untereinheiten des Uralischen gelten... Die Einzelsprachen Mari, Ungarisch, Chanti und Mansi seien nach heutiger Beweislage keiner Untereinheit des Uralischen zuzuordnen, d. h. auch der ugrische und ob-ugrische Knoten ist nicht ausreichend belegt. In der Tat zeigen lexikostatistische Untersuchungen eine größere Nähe des Chanti zu den finno-permischen Sprachen als zum Mansi und Ungarischen; andererseits weisen phonologische Isoglossen auf eine engere Beziehung zwischen den permischen und ugrischen Sprachen hin. [Bekezdés] F a z i t: Die fast zweihundert Jahre mehr oder weniger unveränderten Grundannahmen der Klassifikation des Uralischen sind im letzten Jahrzehnt gehörig ins Wanken geraten. Ein präzises, konsensfähiges Bild der internen Gliederung des Uralischen ist ferner denn je” (KAUSEN 2013: 349).

Hát ezek bizony kemény szavak, amelyekre csak ekképpen válaszolhatok: (1) Én sajnálatos módon nem tudom, kik azok a finn uralisták, akik osztják SALMI-

NEN nézeteit. (2) A mordvinnak két nyelvként való nyilvántartása a sztalin „divide et impera!” nemzetiségi politika bűvészműtávként volt, amelynek máig elég sok ellenzője akadt, pl. „a két fő nyelvjárás, az erza és a moksa (KERESZTES 1990: 7)”, „Napjainkban az egy mordvin nyelv eszményének Oroszországon kívül (is) vannak hívei (nálunk pl. KERESZTES LÁSZLÓ és jómagam) és ellenzői..., néhány elismert szakember pedig nem kíván a kérdésben állást foglalni, noha ezzel olykor önellentmondásba keveredik” (ZAICZ 1994: 113). (3) Hasonló alapon a cseremisz is nyilvántarthatna volna SALMINEN (és nyomában persze KAUSEN is) két nyelvet magában foglaló csoportként, mert egyesek a nyelvjárások egy részét nyelvvé minősítették (nyilván éppen olyan jogosan, mint a mordvin esetében...), pl. „Лугово-восточный марийский язык” (KOVEDJAEVA 1966a), „Марийский лугововосточный язык” (KOVEDJAEVA – NIKOLAEVA 2001) ↔ „Горномарийский язык” (KOVEDJAEVA 1966b), „Марийский горный язык” (GRAČEVA 2001). Ugyanerről egy, a cseremisz kutatásokban kivételes eredményességgel büszkélkedhető kutató röviden csak így nyilatkozott: „két nagy cseremisz dialektust lehet feltenni: nyugati és keleti” (BERECZKI 1990: 11). SALMINEN (1997: 90) egy korábbi munkájában szólt ugyan erről, a két cseremisz „nyelv” feltevését skizofrén természetűnek minősítve, később (SALMINEN 2002) azonban már nyilván nem tartotta említésre méltónak (de az uráli nyelvek lehetséges „számát” illetően mégis vö. SALMINEN 1997: 83, ahol egyebek közt nyolc „ugor” nyelvről vél tudni...). (4) A magyarnak, a vogulnak és az osztjáknak az ugor csoport tagjaiként, ill. a vogulnak és az osztjáknak az obi-ugor csoport nyilvántartó tagjaiként való számontartását több írásomban igazoltam (vagy legalábbis úgy vélem, hogy igazoltam), ezekre itt nem kívánok hivatkozni. Az osztjáknak a finn-permi nyelvághoz lexikostatisztikailag való közelebbi viszonya ismereteim szerint teljesen alaptalan kijelentés, miként az is, hogy a permi és az ugor csoportot fonológiai izoglosszák kötnék össze, ti. obi-ugor-permi fonológiai izoglosszákról én egyáltalán nem tudok, magyar-permi vonatkozásban pedig az ilyen állításokat RÉDEI egyértelműen és okkal külön nyelvi fejleménynek minősítette, vö. „Eine phonologische, morphologische und syntaktische Wirkung ist nur im Falle einer intensiven Beziehung, einer Zweisprachigkeit möglich, aber auch in diesen Fällen erfolgt es nicht immer gesetzmäßig. (Im Wogulischen und im Ostjakischen gibt es z. B. einige hundert syrjänische Lehnwörter, aber im Lautsystem der beiden Sprachen läßt sich überhaupt keine permische Einwirkung nachweisen” (RÉDEI 1969: 334). SALMINENnek az osztják szókinsre való hivatkozását csak a zürjén j ö v e v é n y s z a v a k nagy számának téves interpretációja tenné értelmezhetővé, de az ősi szókins is ellene szól kijelentésének, az UEW-ben közös (ősi) szókinsben ugyanis 275 osztják-votják, 320 osztják-zürjén, de 547 osztják-vogul és 381 osztják-magyar megfelelés található (l. HONTI 1993: 257). (5) Éppen ezért teljesen dilettáns megnyilatkozás KAUSENÉ, aki szakirodalmi ismeretek nélkül alkot véleményt, és éppen

ezért a hiányosan tájékozódott finn kolléga vélekedését készpénznek veszi, hogy ti. az uráli nyelvek osztályozása nagyon megingott volna, és hogy a konszenzust mutató megoldás messzebb lenne, mint bármikor korábban (az én ismereteim szerint a tudományos finnugrisztika létrejötte óta lényegében teljes a konszenzus ugor ügyben)... (6) Egy nyelv önmagában is alkothat önálló csoportot, ha nincs közvetlen testvéryelve, vagyis egyebek közt a cseremiszi is képezhet önálló egységet az uráli családfán, miként az indogermán esetében pl. a görög vagy az albán is.

„9.2. Interne Gliederung” (KAUSEN 2013: 345–349). „Bereits im 15. Jh. und 16. Jh. wurde die Verwandtschaft des Ungarischen mit ugrischen Sprachen von einem Veroneser Mönchen bemerkt und von PICCOLOMINI (1405–1464) in zwei Arbeiten erwähnt” (KAUSEN 2013: 345). Csodálkozásra késztet e mondat pongyolasága, amelyben a magyar és az ugor nyelvek rokonságát említi, hiszen a magyarról és az obi-ugorról kellett volna szólnia. PICCOLOMINI-t illetően azonban nyilvánvalóan tudománytörténeti tévedésről van szó, l. HONTI 2012: 76–78.

„Seit den 1990er Jahren wurden in zahlreichen Arbeiten die traditionellen Klassifikationen des Uralischen in Frage gestellt” (KAUSEN 2013: 347). Ennek a kijelentésnek akkor lenne valami értelme, ha közölte volna az állítólagosan számtalan írás közül legalább néhánynak a bibliográfiai adatait, amelyek e nézetet indokolhatnák. „Einen radikalen Standpunkt nimmt A. MARCANTONIO 2002 ein. Sie stellt die genetische Einheit des Ugrischen, Finno-Ugrischen sowie des Uralischen insgesamt in Frage, indem sie extrem hohe, fachlich fragwürdige Anforderungen an alle lexikalischen und morphologischen Gemeinsamkeiten stellt, die in der Fachwissenschaft zur Begründung dieser Einheiten herangezogen wurden. Sie verwendet vor allem statistische Methoden, um zu »beweisen«, dass die zum Nachweis der genetischen Einheit angeführten Etymologien und morphologischen Parallelen nicht verlässlich genug sind, da sie statistisch nicht von Zufallsübereinstimmungen zu unterscheiden sind. Ihre Ergebnisse werden in der Uralistik wegen massiver methodischer Mängel zurückgewiesen (vgl. die Rezension GEORG 2002/03)” (KAUSEN 2013: 347). Igaz, hogy MARCANTONIO uralisztikai tárgyú könyvét súlyos bírálatok érték a szakma tényleges művelői részéről, de a jelek szerint KAUSEN csak a nem uralista GEORG írásáról tud, amely természetesen nem utal a mások által megfogalmazott kritikákra. MARCANTONIO meglehetősen furcsa állásfoglalásainak minőségéről alább szölok.

SALMINEN kollégám helyel-közzel nem hitelesen közvetíti az általa hivatkozott műben előadottakat. Pl. „The lexical differences between Mansi and Khanty are also notable, as KÁLMÁN (KÁLMÁN 1988: 400) has pointed out” (SALMINEN 2002: 51). A vogulról és az osztjákról szólva azonban KÁLMÁN BÉLA nem azt írta, amit kitűnő szamojedológus kollégánk tulajdonít neki, vö. „Although much

of their vocabulary is identical, surprisingly they have different words for such fundamental concepts as...” (KÁLMÁN 1988: 400).

Az igen széleskörűen tájékozott HELIMSKIJ nyomán SALMINEN a földrajzilag legkeletibb uráli nyelvek egy konvergens hangtani változását valamiféle areális-genetikai egység tagjaiban bekövetkezettként értelmezte, megfelelően arról, hogy kronológiailag nem lehet kapcsolat az ezen nyelvekben bekövetkezett változások között. Vö. „Since there is little evidence for Proto-Ugrian as a genuine genetic unit, this is a good place to resort to the concept of »areal genetic unit«, which was launched by HELIMSKIJ (HELIMSKIJ 1982) with reference to Finno-Volgaic and Finno-Permian, but which in my view suits equally well Ugrian and Ob-Ugrian, as well as Finno-Sámi and Volgaic. Areal genetic units differ crucially from strictly genetic units, that is, branches deriving from a distinct proto-language, in that they can overlap with each other. We are therefore free to recognize areal genetic units that contradict with the standard classification, for instance, Finno-Mordvin, Mari-Permian, Permian-Hungarian, Hungarian-Mansi, and Khanty-Samoyed, as well” (SALMINEN 2002: 51). HELIMSKIJ (1982: 123–125) az uráli alapnyelvi szibilánsoknak az ugorban és a szamojédban létrejött változásait areális jelenségnek tekintette, de ezek valójában teljesen függetlenek egymástól: az „ugor *ð > (vogul és déli osztják) t” összekapcsolása az „uráli *š/*s > > szamojéd t” hangváltozással (HELIMSKIJ 1982: 124) kronológiailag lehetetlen, hiszen a szamojédban bekövetkezett hangváltozásnak sokkal korábbi keletűnek kell lennie, mint az ugyanezen uráli alapnyelvi szibilánsok vogul és déli osztják képviselői megszületésének (erről részletesebben l. HONTI 2014a: 219–221). Ha egy régió nyelveiben azonos vagy hasonló folyamatok játszódtak le, de egymástól távoli időszakokban, akkor bizony szó sem lehet „areális-genetikai egység”-ről, azaz valamiféle kontaktusjelenségről! SALMINEN itt kellő ugrisztikai ismeretek és a vonatkozó szakirodalom alapos tanulmányozása nélkül tett megalapozatlan kijelentést, nem először. Ez utóbbit tanúsítja, hogy szerinte (SALMINEN 1989: 16) SETÄLÄ elavultnak tekintette OTTO DONNER családfa-modelljét, noha az én értelmezésemben a kettő lényegében ugyanazt ábrázolja, ezt még a családfa fűrészelgetésével foglalkozó KAISA HÄKKINEN (1983: 67–68) is így látta; meg kell jegyezni, hogy SALMINEN ezen írásában nem közölte azt a bibliográfiai helyet, ahol DONNER családfa-ábrája látható, és ahol SETÄLÄnek ez az állítólagos kijelentése olvasható lenne, de nyilván csak ezekről lehet szó: DONNER 1879: 157–158, SETÄLÄ 1926: 54–55.

„9.3. Die uralischen Sprachen im Überblick” (KAUSEN 2013: 349–355). „Man nimmt an, dass die Trennung des Ungarischen vom Ob-Ugrischen bereits vor fast 3000 Jahren begonnen hat, so dass Ob-Ugrisch und Ungarisch sich stark auseinander entwickelt haben und die Einheit der ugrischen Sprachen nicht leicht nachzuweisen war (heute wird sie wieder in Frage gestellt)” (KAUSEN

2013: 353). A hajdani ugor nyelvi egységet csak azok találhatják kérdésesnek, akik nem ismerik e nyelveket és a kérdéssel foglalkozó tanulmányokat, vagy nem sikerült megérteniük a bennük foglaltakat.

„9.4. Sprachliche Charakteristik” (KAUSEN 2013: 355–370). Az uráli nyelvek közös szókincsét 25 példaszóval szemlélteti, a mordvin kivételével az összes finnugor nyelvből és a jurákból idéz adatokat (KAUSEN 2013: 355–356). Anyaga állítólag az UEW-ből származik, ezt azonban okom van kétkedéssel fogadni: a ’Herz’ jelentésű votják és zürjén szó *ś*-szel írandó (természetesen így van írva az UEW-ben is), a zürjén szót (*śelem*) egyébként is hibásan közli: *selem*, továbbá az általa bemutatott alapnyelvi rekonstrukciónak sincs sok közül az UEW-ben közöltekhez, pl. **śidä(-mɛ)* (**śüdə(-mɛ)*) ’Herz’ (UEW 1: 477), míg KAUSEN szerint: **sidäm* (KAUSEN 2013: 355). Sajnálatos módon nem közli, honnét valók az általa közölt téves rekonstrukciók...

Részletesen kell szólnom KAUSEN most következő megállapításáról. Esetleg valamilyen homályos rokonságra vagy igen korai finnugor(/uráli)–germán kapcsolatra utaló elemnek véli pl. az uráli **kala* ’Fisch’ szót, amelyet a germán **hwala* szó (> angol *whale* ~ német *Wal-fisch*) átvételeként értelmez (KAUSEN 2013: 356). Elképzelni sem tudom, honnét vette ezt a fölöttebb mulatságos etimológiai ötletet, hiszen még WIIK is ellentétes irányú kölcsönzést emleget, ami nem kevésbé mulatságos: „Varsinaiseen kantagermaaniin palautuvia mahdollisia lainasanoja on ainoastaan pari mahdollista (esim. germ. **hwala*- < ’valas’ < esi-germ. **kwalo*- ← ural. **kala* > suom. *kala*...; KOIVULEHTO suullisesti). Ehkä tästä syystä sekä SAMMALLAHTI (1995: 147) että WIIK (1996c: 597) vähättelevät leksikaalisen substraatin merkitystä” [„A tulajdonképpeni ősgermánra visszavezethető jövevényszavak körében legfeljebb néhány említendő (pl. germán **hwala*- < ’Walfisch’ < ógermán **kwalo*- ← uráli **kala* > finn *kala* ’Fisch’; KOIVULEHTO szóbeli közlése).”] (KALLIO 1997: 76); továbbá: „U/SU kielestä voidaan katsoa muutamien sanan talttuneen IE kielien. Tällaisia ovat uralilaisen kantakielen ’kalaa’ tarkoittava sana **kālā/*kala* (vrt. latinan *squalus* ja nykyenglannin *whale* ’valas’)... (ks. esim. PETRI KALLIO 1997: 76)” [„A jelek szerint néhány szó kerülhetett át az U/FU (alap)nyelvből az IE nyelvekbe. Ilyenek az uráli alapnyelv ’hal’ jelentésű szava **kālā/*kala* (vö. latin *squalus* és mai angol *whale*)... (l. pl. PETRI KALLIO 1997: 76).”] (WIIK 2002b: 129). KOIVULEHTO ezen etimológiát azok közt tárgyalja, amelyek esetében – úgymond – (eleddig) nem sikerült pontos hangmegfeleléseket megállapítani, és ezért azok elméletileg akár az ősi indo-uráli nyelvrokonság bizonyítékai is lehetnének (KOIVULEHTO 1999: 332, 335). Ekképpen fogalmazott: „Ural. **kala* ’Fisch’ (UEW 1: 119) > fi. *kala* id. ~ idg. **kʷalo*- > germ. **χwala*- > an. *hvalr* ’Walfisch’, vgl. apreuß. *kalis* ’Wels’ und lat. *squalus* ’ein größerer Meerfisch’. Daß ein idg. Wort für ’Walfisch’ oder vielmehr ’Wels’ mit dem ural. Wort für ’Fisch (schlechthin)’ urverwandt wäre, ist nach PAASONEN (1907: 18) semantisch nicht gut denkbar”

(KOIVULEHTO 1999: 335); ehhez vö. PAASONEN nézetét a fi. *kala* stb. és az idg. **(s)qalo-*, **(s)qəlo-*, újfeln. *wels*, lat. *squalus* 'ein größerer Meerfisch' esetleges etimológiai kapcsolatáról: „in semasiologischer Hinsicht auf sehr schwachen Füßen steht” (PAASONEN 1907: 18). Megpróbáltam kideríteni, KAUSEN mire alapozva írta e szavak esetében az „germán > finnugor” átvételt; az uráli/finnugor nyelveket az indogermánnal összevető tanulmányok közt a következőket említi: N. ANDERSON 1879, V. THOMSEN 1869, H. SWEET 1900, B. COLLINDER 1960 (KAUSEN 2010: 94). Azonban ezek egyike sem szerepel a Gesamtbibliographie című részben (KAUSEN 2010: 706–720). Én azonban ellenőriztem, vajon van-e szó ezekben a könyvekben az olyan esetleges uráli/finnugor–indogermán genetikai kapcsolatokról vagy szókölcsonzésekről, amelyek az „angol *whale* ~ uráli **kala*” valamilyen egyeztetésére utalnának. Kísérletem teljesen eredménytelen maradt. Következésképpen nem sikerült kiderítenem, vajon honnét vette KAUSEN ezt a furcsa etimológiai ötletet, valószínű forrása talán valamilyen félreértés folytán WIIKnek az európai népek eredetét tárgyaló munkája lehetne (az eredeti, vagyis a finn nyelvű kötetben: WIIK 2002a: 161, ennek silány minőségű magyar fordításában: WIIK 2008: 128), de a bibliográfiában WIIKnek egyetlen munkája sem szerepel, és WIIK nem „germán > finnugor”, hanem „finnugor > germán” átvételről ír viszonylag óvatosan: „Nyelvcseré esetén gyakran meg-esik, hogy néhány szó az alsóbb rangú nyelvből a magasabb rangú nyelvbe kölcsönződik. Ilyen szavaknak tartják többen a FU nyelvek *kala* 'hal' (lásd mai angol *whale*) és *jää* 'jég' szavait, melyek a FU nyelvekből kerültek át a germán nyelvekbe” (WIIK 2008: 128). „A... (finn *kala* 'hal' ~ indoeurópai: angol *whale* 'bálna')... abszurdum, hiszen egy halász–fókavadász közösség számára nyilvánvaló, hogy a bálna nem hal!” (KERESZTES 2009: 214–215). KLUGE és PFEIFER hasonlóan nyilatkoztak: az „angol *whale* ~ német *Wal-fisch* stb.” szavaknak megfelelői lehetnek a fenti latin és óporosz adatok (KLUGE 2002: 969, 970), még vö. német *Wels*, *Weller* 'harcsa' ~ óporosz *kalis* 'Wels' (KLUGE 2002: 982–983), „*Wal* Name des größten, im Wasser lebenden Säugetiers” (PFEIFER 2010: 1533), „*Wels* Der Name des Flußfisches” (PFEIFER 2010: 1554). KLUGE szerint: „Da Fischnamen in den indogermanischen Sprachen allgemein schlecht vergleichbar sind, kann auch hier eine Entlehnung vorliegen” (KLUGE 2002: 969), bár az ötlet esetleges forrását nem említi. E szó egyébként sokkal később valóban bekerült a finnségi nyelvekbe, vö. finn *valas* 'Wal; északi/grönlandi bálna, cet', v. *kala*, karjalai v. (*kala*), észt *vaal*, *valaskala* 'ua.' és lív *falfiš* 'epmääräinen suuri kala; bizonytalan méretű nagy hal' (SSA 3: 397).

Nem segíti a tájékozódást az sem, hogy KAUSEN transzkripciója meglehetősen rejtélyes, pl. egyrészt lappN *čalbmi* (KAUSEN 2013: 355), vö. *čál'bme* 'Auge' (UEW 1: 479), másrészt *tšade* (KAUSEN 2013: 355), vö. *čādā* 'Herz' (UEW 1: 477), nála tehát ugyanannak a nyelvnek ugyanazon szókezdő affrikátája eltérő módon van jelölve a két szóban. A hagyományos finnugor transzkripció

elemeit részben IPA-jelekkel helyettesítő ABONDOLO (1998: 12) nyomán közli a rekonstruált alapnyelvi mássalhangzó-rendszert (KAUSEN 2013: 357), míg a magánhangzó-rendszerről a jelek szerint teljesen megfeledezett.

KAUSEN (2013: 361) a magyar esetében tudni vél egy *paradigmatikus* *u s a n* nem létező többes számú birtokos személyjelről („das ungarische pluralische Possessivsuffix”), ez pedig az *i* lenne, pl. *hala-i-m* ’meine Fische’, amely valójában a birtokos paradigmában használatos pluralisjel (vagyis „Pluralsuffix des Besitzes im possessiven Paradigma”), a *birtokos személyjelek* (Possessivsuffixe) valójában csak grammatikai személyre utaló elemek, pl. *hal-unk* ’unser Fisch’ ~ *hal-ai-nk* ’unsere Fische’, *kez-ünk* ’unsere Hand’ ~ *kez-ei-nk* ’unsere Hände’, még vö. *hal-am* ’mein Fisch’ ~ *hal-ai-m* ’meine Fische’, *hal-ad* ’dein Fisch’ ~ *hal-ai-d* ’deine Fische’, de az egyes számú 3. személyben a magánhangzós tövek után ehhez az *i*-hez birtokos személyragi funkció adaptálódott, pl. *hajó-im* ’meine Schiffe’, *hajó-i-d* ’deine Schiffe’ ↔ *hajó-i* ’seine Schiffe’ (~ beszélt nyelvi *hajó-ja-i* ’ua.’), *fái-m* ’meine Bäume’, *fái-d* ’deine Bäume’ ↔ *fái* ’seine Bäume’ (~ beszélt nyelvi *fái-ja-i* ’ua.’), *hal-a* ’sein Fisch’ ~ *hal-a-i* ’seine Fische’, *kez-e* ’seine Hand’ ~ *kez-e-i* ’seine Hände’ (vö. TOMPA 1961: 545, KOROMPAY 1991: 279–281).

Több magyar adat is hibásan van írva, pl. *föld-ök* ’Länder’ *föld-ek* helyett, *betű-höz* ’zum Buchstaben’ *betű-höz* helyett (KAUSEN 2013: 359); olykor a finn adatok némelyike is téves, pl. *talo-i-ssa-n* ’in meinen Häusern’ (KAUSEN 2013: 365), helyesen: *talo-i-ssa-ni*; ezek nyilván nem származhatnak megbízható forrásokból, miként a magyar *czigány*(!) (KAUSEN 2012: 577) sem!

A szerző szerint a dualis megőrződött a szamojédban, az obi-ugorban és a lappban, de a lapp esetében *csak* az ősi dualisjel megmaradásáról tud (KAUSEN 2013: 361), noha a felsorolt többi nyelvhez hasonlóan a lapp személyes névmások körében is megvannak a dualisiak (l. pl. ITKONEN 1960: 49).

MARCANTONIO 2002-es könyvére hivatkozva állítja KAUSEN: „Im Gegensatz zum Indogermanischen lässt sich für das Uralische... keine umfassende proto-uralische Morphologie *rekonstruieren*. Dies hat zu der Frage geführt, ob man die zunächst in der Indogermanistik entwickelte komparativ-historische Methode überhaupt auf die uralischen Sprachen anwenden kann” (KAUSEN 2013: 356–357). Nem értem, miből következne az, hogy az indogermán nyelvek esetében alkalmazott történeti-összehasonlító módszer alkalmatlan lenne az uráli vagy akár más nyelvek esetében. Mivel a történeti-összehasonlító nyelvudomány módszertani alapjául jórészt a romanisztika létrejötté szolgált, vajon hasonló elképzelés alapján például a romanisztika módszerei is alkalmatlanok lennének pl. a germán vagy a szláv nyelvek kutatásában?! KAUSEN bibliográfiájában szerepel a COLLINDER 1960 és a HAJDÚ 1987 irodalmi tétel, amelynek 218–247., ill. 213–260. oldalain megismerkedhetett volna az alapnyelvi morfológiával, ha egyáltalán kézbe vette volna ezeket... MARCANTONIO nézetén pedig persze egy-

általán nem csodálkozom... Noha KAUSEN tud MARCANTONIO könyvének negatív fogadtatásáról, vö. „Ihre Ergebnisse werden in der Uralistik wegen massiver methodischer Mängel zurückgewiesen (vgl. die Rezension GEORG 2002/03)” (KAUSEN 2013: 347), KAUSEN mégis hivatkozik a MARCANTONIO-műre. Vajon miért? Az uralisztikát egyáltalán nem ismerő szerzők nyilván nem képesek megítélni MARCANTONIO műveinek kvalitásait (l. pl. HONTI 2014b), és akik ezekre hivatkoznak, másokat is megtévesztenek, ha nem is szándékosan.

MARCANTONIO az indogermán történeti-összehasonlító nyelvészetről is hasonló hozzáállással nyilatkozott (MARCANTONIO 2006c), amiről JAKUBOVIČ és BICHLEIMER írt megsemmisítő bírálatot: (1) „Анжела Маркантонио скорее заинтересована не в поиске научной истины, а в привлечении широкого общественного внимания к собственной научной деятельности” (JAKUBOVIČ 2011: 228). (2) „Leider haben indes Statistiken die unangenehme Eigenschaft, dass man mit ihnen letztlich alles beweisen kann, es sei denn, man geht wirklich unvoreingenommen und systematisch an die zu untersuchende Sache heran, hat ein genügend großes Datenkorpus und überblickt sämtliche mit diesem Korpus zusammenhängenden Probleme sowie in diesem Falle auch noch bis in Details die zugehörige Wissenschaft, hier eben die Indogermanistik. Und hier weist ihre Argumentation in allen Bereichen gehörige Lücken und Unkenntnis auf” (BICHLEIMER 2012: 303). (3) „Überdies extrahiert sie aus den Angaben des LIV [= RIX 1998/2001] die Erkenntnis, dass dort mit vier Laryngalen gearbeitet werde, nämlich mit h_1 , h_2 , h_3 und $H...$, was angesichts der Tatsache, dass an deutschsprachiger Literatur außer dem LIV nur POKORNYS IEW [= POKORNY 1959–1969] und ein Buch aus dem 19. Jh. zitiert werden, vielleicht auf mangelnde Deutschkenntnisse ebenso *schließen* lässt wie auf weitgehende Unkenntnis des aktuellen Stands der Indogermanistik im Bereich der Rekonstruktion des phonologischen Systems des Urindogermanischen” (BICHLEIMER 2012: 303). Egyébként ugyanez mondható el MARCANTONIO-nak az uralisztikáról könyvformában írott fejtegetéseiről is (MARCANTONIO 2002, 2006). (4) Ugyancsak a laringálisokról: „Man hat eher den Eindruck, als meine M. [= MARCANTONIO], diese Phoneme seien Selbstzweck der Indogermanisten. Auch hier hat man es mit einem groben, am ehesten durch zu geringe Kenntnisse zu erklärenden (und so gerade außerhalb der Indogermanistik leider weit verbreiteten) Missverständnis von Indogermanistik zu tun” (BICHLEIMER 2012: 303–304). KAUSEN erre a MARCANTONIO-műre viszont nem hivatkozik. Vajon miért nem? Tapasztalatom szerint MARCANTONIO ezen könyveit csak a vérbeli dilettánsok és a feltűnési viselkedésben szenvedők tekintik tudományos produktumnak.

Meglehetősen sok kifogásolni való van KAUSEN-nek a nyelvcsaládunkkal kapcsolatos némely *állásfoglalásaiban* és eljárásában, amelyeket meglehetősen

amatőrjellegűnek talállok, de valószínűleg nem érdemes mindent szóvá tenni, legfeljebb abban reménykedhetünk, hogy egy esetleges újabb kiadás igen erősen javított verzióként fog napvilágot látni.

A KAUSEN 2014 a címben szereplő régiókban létező nyelvekről és nyelvcsaládokról szól. Természetesen nekem nem áll módomban megítélni, mennyire hitelesek ezen közlései, de amint a fentiekben az általam valamelyest is ismert témakörökről előadott KAUSEN-féle nézetekről megfogalmazott véleményemből sejthető, az ezen kötetben előadottakkal kapcsolatban is erős kétségeim lehetnek.

E kötetek olvasásakor időnként eltűnődtem, vajon az egyes nyelvcsoportokról és nyelvekről írottakat véleményezte-e szakértő, ami szükségszerűen alapvető követelmény lenne, mivel egyetlen kutató aligha nyilatkozhat hitelesen a világ összes nyelvéről. Az első kötetben (KAUSEN 2010: XVI) megemlít néhány személyt, akik egyes rész kérdések megítélésében segítségére voltak. A második kötetben STEFAN GEORG a Geleitwort szerzője (KAUSEN 2012: XVII–XVIII), aki egy uralisztikai tárgyú dilettáns könyvről írt recenziót (l. GEORG 2002–2003), de aki uralistaként teljesen ismeretlen, és ő sincs a szerző által feltüntetve uralisztikai tanácsadóként (KAUSEN 2012: XXI–XXII), miként az első kötetben sem, pedig ott is szó esik az indo-uráli kapcsolatokról. A legbőségesebb tanácsadói lista a harmadik kötetben található (KAUSEN 2014: XIX–XX), feltehetőleg az egzotikus nyelvek világában mégis bizonytalanságot érzett a szerző.

Összegzésül azt mondhatom e három nagyon drága kötetről, hogy a vásárlók a pénzükért sokkal többet érdemeltek volna. Fölöttébb sajnálatos, hogy egy igen jónevű könyv- és folyóiratkiadó ilyen megbízhatatlan könyvegyüttessel lépett a szakmai világ elé (bár sajnálatos módon korántsem egyedi jelenségről van szó). A FODOR ISTVÁN szerkesztette kötetet (1999, 2000) sokkal megbízhatóbbnak vélem, noha az általam valamelyest is ismert nyelvekről született fejezetekben foglaltakkal nem minden esetben értek maradéktalanul egyet.

Irodalom

- ABONDOLO, DANIEL (1998), Introduction. In: ABONDOLO, DANIEL (ed.), *The Uralic Languages*. Routledge, London – New York. 1–42.
- ANDERSON, NIKOLAI (1879), *Studien zur Vergleichung der ugrofinnischen und indogermanischen Sprachen*. H. Laakman, Dorpat.
- BERECZKI GÁBOR (1990), *Chrestomathia Ceremissica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BICHLEIMER, HARALD (2012), Marcantonio, Angela (Hrsg.): *The Indo-European language family: questions about its status*. *Zeitschrift für celtische Philologie* 59: 300–305.
- COLLINDER, BJÖRN (1960), *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Almqvist & Wiksells, Stockholm.
- COLLINDER, BJÖRN (1964a), *Sprachverwandtschaft und Wahrscheinlichkeit*. *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica et Altaica Upsaliensia* 1. Almqvist & Wiksells, Uppsala.

- COLLINDER, BJÖRN (1964b), Indo-uralisches Sprachgut. Die Urverwandtschaft zwischen der indoeuropäischen und der uralischen (finnischugrisch-samojedischen) Sprachfamilie. Sprachverwandtschaft und Wahrscheinlichkeit. In: Collinder 1964a: 17–132.
- COLLINDER, BJÖRN (1964c), Indo-uralische Nachlese. In: Collinder 1964a: 133–140.
- COLLINDER, BJÖRN (1964d), Zur indo-uralischen Frage. In: Collinder 1964a: 141–155.
- CSEPREGI MÁRTA (2000), Újdonságok Jugriából. Nyelvtudományi Közlemények 97: 352–372.
- CSEPREGI MÁRTA (2012), Újabb obi-ugrisztikai könyvtermés. Nyelvtudományi Közlemények 108: 480–494.
- DONNER, OTTO (1879), Die gegenseitige Verwandtschaft der finnisch-ugrischen Sprachen. Abdruck aus den Acta Societatis Scientiarum Fennicae. Tom. XI. Societas Scientiarum Fennicae, Helsingfors.
- FODOR ISTVÁN (szerk.) (1999, 2000), A világ nyelvei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GEORG, STEFAN (2002–2003), Marcantonio, Angela: The Uralic Language Family. Facts, Myths and Statistics. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 26–27: 147–160.
- GRAČEVA, F. T. [ГРАЧЕВА, Ф. Т.] (2001), Марийский горный язык. In: VINOGRADOV, V. A. (szerk.) [ВИНОГРАДОВ, В. А. (ред.)], Языки Российской Федерации и соседних регионов. Энциклопедия. В трех томах. II. К–Р. Наука, Москва. 266–274.
- HAJDÚ, PÉTER (1987), Die uralischen Sprachen. In: HAJDÚ, PÉTER – DOMOKOS, PÉTER, Die uralischen Sprachen und Literaturen. Akadémiai Kiadó – Helmut Buske Verlag, Budapest – Hamburg. 21–450.
- HÄKKINEN, KAISA (1983), Suomen kielen vanhimmaasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Turun yliopisto, Turku.
- HELIMSKI, EUGEN (1997), Die matorische Sprache. Studia Uralo-Altaica 41. JATE, Szeged.
- HELIMSKI, E. A. [ХЕЛИМСКИЙ, Е. А.] (1982), Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели (Лингвистическая и этногенетическая интерпретация). Наука, Москва.
- HONTI, LÁSZLÓ (1993), Statistisches zum Uralischen Etymologischen Wörterbuch. Linguistica Uralica 29: 241–258.
- HONTI László (2007), Angela Marcantonio: A történet nyelvészet és a magyar nyelv eredete (Angela Marcantonio válogatott tanulmányai). Finnugor Világ 12/1: 22–27.
- HONTI László (2012), Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismerveiről. Tények és vágyak. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 143. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- HONTI László (2014a), Elnöki zárszó – Nyelvtörténet szekció. In: SUDÁR BALÁZS – SZENTPÉTERI JÓZSEF – PETKES ZSOLT – LEZSÁK GABRIELLA – ZSIDAI ZSUZSANNA (szerk.), Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. MTA BTK MÓT Kiadványok 1. MTA Bölcsészettudományi Központ, Budapest. 219–222.
- HONTI László (2014b), Mark Newbrook (with Jane Curtain and Alan Libert): Strange Linguistics. LINCOM Europa, München. 2013. Nyelvtudományi Közlemények 110: 383–391.

- ITKONEN, ERKKI (1960), *Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriß und Wörterverzeichnis. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten VII. Suomalais-ugrilainen seura*, Helsinki.
- JAKUBOVIČ, I. S. [ЯКУБОВИЧ, И. С.] (2011), *The Indo-European Language Family: Questions about its Status*. Angela Marcantonio (ed.). *Journal of Indo-European Studies*, Monograph Series 55. Washington: Institute for Study of Man. *Journal of Language Relationship / Вопросы языкового родства* 6: 143–146.
- JOKI, AULIS J. (1973), *Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen. Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 151.
- KALLIO, PETRI (1997), *Uralilaisten alkuperä indoerooppalaisesta näkökulmasta. Virittäjä* 101: 74–78.
- KÁLMÁN, BÉLA (1988), *The History of the Ob-Ugric Languages*. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik*. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 395–412.
- KERESZTES LÁSZLÓ (1990), *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KERESZTES LÁSZLÓ (2009), Kalevi Wiik: *Az európai népek eredete. Folia Uralica Debreceniensia* 16: 212–217.
- KLUGE, FRIEDRICH (2002), *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 24. Auflage. Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- KOIVULEHTO, JORMA (1999), *Indogermanisch – Uralisch: Lehnbeziehungen oder (auch) Urverwandtschaft? Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 237: 329–340. [Eredeti megjelenési helye: STERNEMANN, REINHARD (Hrsg.), *Bopp-Symposium 1992 der Humboldt-Universität zu Berlin. Akten der Konferenz vom 24. 3.–26. 3. 1992 aus Anlaß von Franz Bopps zweihundertjährigen Geburtstag am 14. 9. 1991. Indogermanische Bibliothek 3. Universitätsverlag, Heidelberg. 1994. 133–148.*]
- KOROMPAY KLÁRA (1991), *A névszójelezés*. In: BENKŐ LORÁND (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest*. 259–283.
- KOVEDJAEVA, E. I. [КОВАДЯЕВА, Е. И.] (1966a), *Лугово-восточный марийский язык*. In: ЛЫТКИН – МАЙТИНСКАЯ 1966: 221–240.
- KOVEDJAEVA, E. I. [КОВАДЯЕВА, Е. И.] (1966b), *Горномарийский язык*. In: ЛЫТКИН – МАЙТИНСКАЯ 1966: 241–254.
- KOVEDJAEVA, E. I. – NIKOLAEVA, I. A. [КОВАДЯЕВА, Е. И. – НИКОЛАЕВА, И. А.] (2001), *Марийский лугововосточный язык*. In: VINOGRADOV, V. A. (szerk.) [ВИНОГРАДОВ, В. А. (ред.)], *Языки Российской Федерации и соседних регионов. Энциклопедия. В трех томах. II. К–Р. Наука, Москва*. 274–283.
- KULONEN, ULLA-Maija (toim.) (2000), *Suomen sanojen alkuperä. 3. R–Ö. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki*. = SSA 3.
- ЛЫТКИН, В. И. – МАЙТИНСКАЯ, К. Е. (szerk.) [ЛЫТКИН, В. И. – МАЙТИНСКАЯ, К. Е. (ред.)], *Финно-угорские и самодийские языки. Языки народов СССР. III. Наука, Москва*.

- MARCANTONIO, ANGELA (2002), *The Uralic Language Family. Facts, Myths and Statistics*. Publications of the Philological Society 35. Blackwell Publishers, Oxford UK – Boston USA.
- MARCANTONIO, ANGELA (2006a), *Az uráli nyelvcsalád. Tények, mítoszok és statisztika*. Magyar Ház, Budapest.
- MARCANTONIO, ANGELA (2006b), Evidence that most Indo-European lexical reconstructions are artefacts of the linguistic method of analysis. In: MARCANTONIO, ANGELA (ed.), *The Indo-European Language Family: Questions about its Status*. Journal of Indo-European Studies Monograph Series, No. 55. Institute for the Study of Man, Washington, DC. 1–46.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1894), *Az ugorok legrégibb történeti emlékezete*. Ethnographia 5: 160–180.
- NEWBROOK, MARK (with JANE CURTAIN and ALAN LIBERT) (2013), *Strange Linguistics*. LINCOM Europa, München.
- PAASONEN, H. (1907), *Zur Frage von der Urverwandtschaft der finnisch-ugrischen und indoeuropäischen Sprachen*. Finnisch-ugrische Forschungen 7: 13–31.
- PFEIFER, WOLFGANG (2010), *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Edition Kramer, Koblenz.
- POKORNY, JULIUS (1959–1969), *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Francke, Bern.
- RÉDEI, KÁROLY (1986), *Zu den indogermanisch–uralischen Sprachkontakten*. Philologisch-historische Klasse. Sitzungsberichte 468. Veröffentlichungen der Kommission für Linguistik und Kommunikationsforschung. Heft 16. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.
- RÉDEI, KÁROLY [Hrsg.] (1988), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht*. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- RIX, HELMUT (1998, 2001), *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen*. Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.
- SALMINEN, TAPANI (1989), *Classification of the Uralic Languages*. Castrenianumin toimitteita 35: 15–24.
- SALMINEN, TAPANI (1997), *Facts and myths about Uralic studies*. Sprachtypologie und Universalienforschung 50: 83–93.
- SALMINEN, TAPANI (2002), *Problems in the taxonomy of the Uralic languages in the light of modern comparative studies*. In: KIBRIK, A. E. (szerk.) [КИБРИК, А. Е. (ред.)], *Лингвистический беспредел. Сборник статей к 70-летию А. И. Кузнецовой*. Издательство Московского университета, Москва. 44–55.
- SAMMALLAHTI, PEKKA (1995), *Language and Roots*. In: LESKINEN, HEIKKI (red.), *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum 10–15. 8. 1995. Pars I. Moderatores*, Jyväskylä. 143–153.
- SETÄLÄ, E. N. (1926), *Suomensukuisten kansojen esihistoria*. In: KANNISTO, A. – SETÄLÄ, E. N. – SIRELIUS, U. T. – WICHMANN, Y. (toim.), *Suomen suku I*. 120–189. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki. 120–189.
- SSA 3 = KULONEN 2000.

- SWEET, HENRY (1900) *Language and languages. Comparative linguistics*. The Mac-Millan Company – Dent, New York – London.
- THOMSEN, VILHELM (1869), *Den gotiske sprogklassens indflydelse på den finske: en sproghistorisk undersøgelse*. Den Gyldendalske boghandel, København.
- TOMPA JÓZSEF (szerk.) (1961), *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I. kötet. Bevezetés, hangtan, szótan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- UEW 1 = RÉDEI 1988.
- VÁNDOR ANNA (2004), Új orosz kiadványok nyelvrokonainkról. *Nyelvtudományi Közlemények* 101: 256–268.
- VÁSÁRY ISTVÁN (2008), *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek. Magyar Őstörténeti Könyvtár 24*. Balassi Kiadó, Budapest.
- WIİK, KALEVI (1996), *Alkuperäiset ajatukseni. Virittäjä* 100: 590–598.
- WIİK, KALEVI (2002a), *Eurooppalaisten juuret*. Atena Kustannus Oy., Jyväskylä.
- WIİK, KALEVI (2002b), *Suomalaisten ja muiden pohjoiseurooppalaisten alkuperä*. In: Grünthal, Riho (toim.), *Ennen, muinoin. Miten menneisyyttämme tutkitaan*. Tietolipas 180. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 117–137.
- WIİK, KALEVI (2008), *Az európai népek eredete*. Nap Kiadó, Budapest.
- ZAICZ GÁBOR (1994), *Hány nyelven beszél(je)nek a mordvinok? (A mordvinság megmaradásának esélyei)*. *Folia Uralica Debreceniensia* 3: 113–121.
- ZSIRAI MIKLÓS (1937/1994), *Finnugor rokonságunk*. Magyar Tudományos Akadémia / Trezor Kiadó, Budapest.

HONTI LÁSZLÓ

**Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella –
Zsidai Zsuzsanna (szerk.): Magyar őstörténet
Tudomány és hagyományörzés**

MTA BTK MÖT Kiadványok I. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Budapest. 2014. 431 o.

A Magyar Tudományos Akadémia 2012 februárjában hozta létre Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának keretei között a Magyar Őstörténeti Témacsoportot. 2013 áprilisában a témacsoport őstörténeti konferenciát szervezett – rendkívüli érdeklődés mellett. Az eseményről a sajtó részletesen beszámolt.

A konferenciáról mi is írtunk – először könnyedebb stílusban, a *Nyelv és Tudomány* honlap Rénhírek¹ rovatában, majd félretéve a tréfát, a *Keletkutatás* 2013. őszi számában.² Most pedig a konferencia előadásainak kötete kerül sorra.

¹ <http://www.nyest.hu/renhirek/ostortenet-ujratolva>

² Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés (Budapest, 2013. április. 17–18.) *Keletkutatás*, 2013. ősz. 164–171.

Nem ugyanazt az élményt kínálja egy konferenciát meghallgatni vagy az elhangzott előadásokat nyomtatásban olvasni. A konferenciákon gyakran a helyszínen megmértetnek a gondolatok, az előadásokat a résztvevők megvitatják. Ha az előadóteremben esetleg erre nem is kerül sor, másnap a szakmai műhelyekben megkezdődik a diskurzus, és a bírálatok, kiegészítések gyakran bekerülnek az előadások nyomtatott változatába. A konferenciák tehát valójában a kötetek megjelenésével fejeződnek be. Onnantól már a konferencia utóélete zajlik – előbb-utóbb megjelennek az első ismertetések is, amelyekről szintén lehet vitatkozni, egészen a következő tudományos találkozóig...

A „Magyar őstörténet – tudomány és hagyományörzés” című konferencia megrendezése már nagyon időszerű volt. A honfoglalás milleszténáriuma szerveződött konferenciasorozat³ óta majdnem húsz év telt el.

FODOR PÁL, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának vezetője megnyitójában (7–8) elmondta, hogy a kezdeményezésére alakult Magyar Őstörténeti Témacsoport fel kívánja élénkíteni a magyar őstörténet kutatását. Ezt a tevékenységét azonban nem a tudomány bátyáinak védelmében folytatja, hanem a nyilvánosság előtt. Vagyis kommunikációs fordulatra is szükség van. A cél a tudományos eredmények „gyors és hatékony eljuttatása a szakmához és a nagyközönséghez”. Tehát az akadémia irányítani és szakszerű, tudományos véleményével befolyásolni kívánja azt a diskurzust, ami a magyar őstörténetről folyik a társadalom szinte minden rétegében.

A konferencia bevezető tudományos előadását VÁSÁRY ISTVÁN, a Magyar Őstörténeti Témacsoport vezetője tartotta (11–16). Alapvető fogalmak tömör újradefiniálására tett kísérletet: az őstörténet, nyelv, nép (ethnosz, etnikum), néppé válás (etnogenezis) és néptörténet (etnohistoria, etnikai történet) fogalmak helyét kereste a magyar őstörténet kutatásában. Kiemelte, hogy a nyelvnek folyamatos története van, az etnogenezisben és az etnohistoriában a nyelv változásai jól követhetők. Ezen történeti változások modellezésére pedig mind a mai napig a legalkalmasabb a családfaelmélet. A nép, az ethnosz és az etnikum terminusokat vizsgálva felsorolta azokat a kritériumokat, melyek alapján az egyes embercsoportok egymástól elválaszthatók. Ezek közül elsőként a mi-tudatot említette. A közösségválasztás mindenkinek egyéni joga, tehát a magyarság vállalása is személyes döntés, abba idegenek nem szólhatnak bele (ezért magyar Petőfi Sándor, valamint Hunyadi János és fia, Mátyás).

Az orientalisztika hazánkban mindig is magyar szempontú volt, a nemzeti tudományok körébe sorolták. VÁSÁRY amellet érvelt, hogy az orientalisztikát a magyar őstörténet érintettségétől függetlenül is művelnie kell a magyar tudo-

³ L. a következő köteteket: Honfoglalás és régészet. Budapest. 1994; A honfoglaláskor írott forrásai. Budapest. 1996; Honfoglalás és nyelvészet. Budapest. 1997; Honfoglalás és néprajz. Budapest. 1997.

mánynak. Ettől a gondolattól jutott el odáig, hogy kimondja, semmiféle politikai elfogultságnak nincs helye a magyar őstörténet kutatásában.

A konferencia folyamán a régészet, az embertan és a genetika kérdéseivel foglalkozó szekció munkáját kísérte a legnagyobb figyelem, telt ház volt az előadóteremben. TÜRK ATTILA tartotta az első előadást. Címe: „A korai magyar történelem régészeti kutatása napjainkban” (19–29). Az előadó a Kárpátok keleti lejtőitől az Urálig terjedő terület magyar vonatkozású régészeti leleteinek legjobb ismerője. Az elmúlt évtizedben bejárta az oroszországi múzeumokat a magyarság nyomait kutatva. Megállapítása szerint „a Kárpát-medence 10. századi régészeti hagyatékának minden kétséget kizáróan vannak 9. századi kelet-európai előzményei...”

Természetesen ebből a körből ismertünk leleteket már korábban is, de a honfoglalást megelőző vándorlás tudományos rekonstrukciója főleg történeti és nyelvészeti adatokra épül, a régészet csak kevésbé alakított rajta.

Az elmúlt másfél évtized régészeti szenzációjának is nevezhető, hogy az 1980-as évek óta ismert Ingul folyó melléki háromsíros kis lelőhely körzetéből újabb magyar jellegű leletek kerültek elő, s ezzel körvonalazódott az említett lelőhelyről elnevezett Szubbotyici-lelethorizont⁴. A horizont lelőhelyei a Dnyeper középső folyásának körzetében helyezkednek el. A radiokarbon-módszerrel végzett vizsgálatok a 9. század közepére datálják ezt a leletegyüttest. Összevetve a történeti forrásokkal, azt feltételezhetjük, hogy ezen a területen az etelközi magyarság régészeti emlékei bukkantak felszínre.

Etelköz lehetővé vált lokalizálásával egy időben meggyengült az a feltételezés, hogy a Don és a Donyec folyók mellékén, a szaltovói régészeti kultúra⁵ területén magyar népesség tartózkodott volna. Ez a feltételezés a szaltovói kultúra tüzetesebb régészeti feltárása, valamint a magyar kapcsolatokkal rendelkező dél-uráli lelőhelyek késői datálása nyomán gyengült meg.

Az ukrainai magyar jellegű leletanyag (Szubbotyici-horizont) nem a Kazár Kaganátus területének leletanyagával mutat szorosabb kapcsolatot, hanem a Volga–Dél-Urál vidék 8–10. századi leleteivel.

A Volga-Urál régióban az utóbbi időkben Cseljabinszk környékéről, az Urál keleti lejtőiről kerültek elő magyar vonatkozású leletek. Az új adatok alapján

⁴ Szubbotyici Ukrajnában található, ukrán neve Szubotca.

⁵ A kultúra két névadó lelőhelye Ukrajnában található. A kultúra neve ukránul Салтівсько-маяцька культура, illetve Салтівська культура. Az akadémiai szabályzat szerint helyes magyar fordításuk: Szaltiv–majaki kultúra, Szaltivi kultúra. Nem valószínű, hogy ezek az elnevezések elterjednének, mivel a régi elnevezések (Szaltovo–majaki kultúra, Szaltovo–majackaja kultúra, Szaltovói kultúra) már elfogadottá váltak a régészeti szakirodalomban. A félreértések elkerülése végett használjuk mi is inkább a Szaltovói kultúra terminust.

Türk Attila azt feltételezi, hogy a magyarság legkorábban a 9. század elején indulhatott nyugat felé Magna Hungaria területéről. A vázolt koncepció további régészeti megerősítésre vár.

A magyar honfoglalás másik alapvető kérdése a Kárpát-medence etnikai és politikai helyzete a 895 előtti évtizedekben. SZŐKE BÉLA MIKLÓS ez irányú kutatásait A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás című írásában foglalta össze (31–42).

Először a történeti körülményekről olvashatunk: A 8. század végén az avarok belső berendezkedése bomlásnak indult: a kagán és a jugurru vezetője alatt egymással rivalizáló hatalmi központok alakultak ki. 791-ben ugyan Nagy Károly, Karoling uralkodó is hadjáratot vezetett az avarok ellen, de sok dolga nem volt – az avar hatalom szétesett, a kagánt és a jugurrust lázadó emberei megölték. A 9. század folyamán megindult az egykori avar területek beolvasztása a Karoling Birodalomba.

A régészeti leletek ismertetése területenként halad: előbb a Dunántúl, kiemelve a zalavári központ, utána pedig a Dunától keletre lévő területek kerülnek sorra. A régészeti leletanyag információi kiegészítik az írott forrásokból szerezhető ismereteket. Hiába látjuk a fennmaradt szövegek alapján a kereszténység és egy keresztény állam gyors térhódítását a Kárpát-medencében, a régészeti leletek alapján ez a folyamat évtizedekig elhúzódott. A térítés nyomai csak a 9. század 30-as, 40-es éveitől mutatkoznak a Dunántúlon.

Zalavár mint Priwina és Chezil (Kocel) grófságának székhelye az utóbbi évek ásatásainak következtében rendkívül felértékelődött. A leletek azt tanúsítják, hogy az 50 méter hosszú, háromhajós Hadrianus-zarándoktemplom építésében a legjobb mesterek vettek részt. A templomot színes és festett üvegekből készült ólomkeretes üveglablakok díszítették. Helyben készültek a kőfaragványok és a Karoling Birodalomban páratlan méretű harang is. A latin és glagolita betűs, valamint rovásjeleket tartalmazó különböző felirattöredékek jelzik a mosaburgi/zalavári központ rangját és kulturális sokszínűségét. A 9. század végén Zalavár egész Pannónia központja lett. Ekkor épült Arnulf király palotája is. 896-ban Arnulf Braszlavot bízta meg Mosaburg védelmével. Új körítőfal is épült – a magyarok ellen. SZŐKE BÉLA MIKLÓS szerint ez volt Braszlav vára (Brezalaus-purc), és 907-ben nem a mai Pozsony falainál, hanem itt szenvedett vereséget a keleti frank sereg, s került ezáltal az egész Kárpát-medence magyar fennhatóság alá.

A Dunától keletre lévő területekre a Karolingok fennhatósága nem terjedt ki. SZŐKE BÉLA a történeti források alapján azt próbálja bizonyítani, hogy az avarok politikai összeomlása után a 9. század második felétől ez a terület már a magyarok ellenőrzése alatt állt. Véleménye szerint a 895-ös dátum nem a honfoglalást, hanem annak csupán befejező eseményét jelzi. A régészet terén ezt a feltételezést az bizonyíthatná, hogy a szarmatáknál és az avaroknál is hiányzik az

„első (honfoglaló) nemzedék” emlékanyaga. Ennek fényében meg kell vizsgálni, hogy a magyarok esetében miért nem számol a kutatás egy ilyen emlék nélküli „első nemzedék” létezésével. (Egy megjegyzés: tudomásunk szerint már vannak C14-es módszerrel a 895 előtti évekre datált magyar leletek Szeged környékéről.)

A magyar őstörténeti előadások első sorozatát SZENTPÉTERI JÓZSEF zárta. A konferenciakötetben publikált írásának címe: „Kritikai megjegyzések az avar–magyar asszimiláció kérdésköréhez” (43–53). SZENTPÉTERI megközelítése régészeti alapú volt, és egyetlen kérdés állt a középpontjában: megérte-e az avar népesség a magyar honfoglalást.

A 7–11. század közötti időszak kb. 3 ezer lelőhelye közül csak 7 (0,23%) rendelkezik olyan késő avar kori leletanyaggal, amely alapján feltételezhető, hogy az adott népesség megérte a magyar honfoglalást. SZENTPÉTERI szerint a jelenlegi módszerekkel nem igazolható az avar népesség és a betelepült magyarság egymásba olvadása. A régészeti nyomok hiányából arra következtet, hogy a későavar népesség talán a betelepülők alsó rétegébe olvadhatott bele. A melléklet nélkül eltemetett szegény avarokból tehát melléklet nélkül eltemetett szegény magyarok lettek. Az avar köznép vezetői talán betagozódhattak a honfoglalók középrétegébe, de ennek sem látjuk régészeti nyomait. Kérdés, átvették-e a magyar középréteg viseletét, és ezzel együtt kivetkőztek-e avarságukból is. Ha ez történt, akkor a régészeti módszerek megint csak elégtelenek a megtalálásukra.

A tanulmánykötet olvasása során most érkezünk el az első szakasz értékeléséhez. A könyv érdekessége, hogy tartalmazza az egyes szekciókat lezáró elnöki összefoglalók szerkesztett, kiegészített változatát is. Az előadások első ciklusában FODOR István ült az elnöki székben. A kötetben publikált írásában („Elnöki zárszó – megjegyzések a szekció első három előadásához,” 55–61) szinte kizárólag TÜRK ATTILA mondanivalójának cáfolatával foglalkozik.

Elsőként azt kifogásolta, hogy miért kell a jól bevált „magyar őstörténet” helyett a „korai magyar történet” terminus használatát erőltetni. Bírálatát VÁSÁRY ISTVÁNNAK is címezte. Ezután azt igyekezett cáfolni, hogy a magyar őstörténet régészeti kutatása 1990–2005 között marginális helyzetben lett volna. Véleménye szerint a helyzet rosszabb, mert „jobbára egyéni kedvtelés volt ez mindig”. A továbbiakban viszont már azt kéri számon TÜRK ATTILÁTÓL, miért negligálja az elért kutatási eredményeket. Miért állítja újdonságként hogy „a 10. századi magyar emlékanyagnak minden kétséget kizáróan vannak 9. századi kelet-európai előzményei”, hiszen ezt már régész elődeink is tudták. Bírálata megint nem csak TÜRK ATTILÁNAK szól. Valójában az ebben a kötetben nem publikáló BÁLINT CSANÁDOT bírálja, amikor a „vegyes érvelést” védi és elítéli a „keletpreferens” és „bizáncpreferens” terminusok használatát. Ezután FODOR ISTVÁN a radiokarbon-kelezés megbízhatóságában kételkedik. A Dnyeper és mellékfolyói környékén körvonalazódni látszó magyar leletegyüttes (Szubbotyici-horizont) a

radiokarbon elemzések szerint a 9. század közepére datálható, ugyanakkor névadó lelőhelyét (Szubbotyici) a publikálók (BOKIJ és PLETNĚVA) egy edénytípus alapján a 10. századra keltezték. FODOR ISTVÁN ez utóbbi véleményt fogadja el. Egyúttal TÜRK ATTILÁval szemben azt is megerősíti, hogy a szaltovói kultúra területén keresendő a magyarság Levédia néven említett szállásterülete. Ezekből az is következik, hogy FODOR ISTVÁN nem fogadja el a TÜRK ATTILA által képviselt véleményt a magyarság vándorlásáról. Továbbra is úgy gondolja, hogy a magyarok nem 850 körül, hanem egy évszázaddal korábban indultak el Magna Hungariából, s vándorlási útvonaluk is délebben húzódott, mint ahogy azt TÜRK ATTILA feltételezi.

A TÜRK ATTILA nézeteit részletesen bíráló szöveg után rövidebb értékelés olvasható a másik két előadásról. FODOR ISTVÁN elutasítja SZŐKE BÉLA MIKLÓS koncepcióját a 895 előtti Kárpát-medencei magyar jelenlétről, a tiszafüredi avar és magyar lelőhelyek egymáshoz való viszonyából pedig azt a következtetést vonja le, hogy ott az avarok „legalábbis nagyobb számban” nem érték meg a magyar honfoglalást.

Ezután a kötet legterjedelmesebb írása következik. Címe: „A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban. Módszertani áttekintés” (63–135). Szerzője: RÉVÉSZ LÁSZLÓ.

Ez a dolgozat egy készülő monográfia egyik fejezete. Témája ugyanaz, mint a konferencián elhangzott előadásé, részletesebben kifejtve. Jelentőségének megfelelően mi is részletesebben foglalkozunk vele.

A tanulmány bevezetőjében a szerző kijelöli azokat a módszertani határokat, amelyeken belül mozogni kíván. Felhívja a figyelmet a történeti források hitelességének és értelmezésének kérdéseire, majd a történelmi és régészeti adatok együttes felhasználásának problémáira, az úgynevezett vegyes érvelés veszélyeire. E téren tehát BÁLINT CSANÁD nézeteit követi, idézi is a Századokban 2006-ban megjelent tanulmányát. A népvándorlás kor kutatóinak középkorú és ifjabb nemzedékeire BÁLINT CSANÁD fenti nézetei rendkívüli hatást gyakoroltak. Igen sok szerző tartja szükségesnek, hogy műveiben elítélje a kettős érvelést. Mindamellelt elég lenne egy tanulmányban egyszer kitérni erre a kérdésre.

A honfoglalók tárgyi leletanyagának áttekintése során RÉVÉSZ LÁSZLÓ jelentős terjedelemben foglalkozik a tárgyak datálásának problémakörével („A tárgyak keltezése”, 65–78). Nagyon fontosnak tartja az egyes tárgytípusok tipokronológiai elemzését. A különböző tárgytípusok minden példányának összegyűjtése, egymással történő összehasonlítása, a kísérő leletek és a lelőköörülmények elemzése RÉVÉSZ szerint a régészeti leletek elemzésének az alapja.

A szerző nem tér ki a tipokronológiai módszer gyengeségeinek tárgyalására. A recenzens szerint célszerű lenne egy szakmai vita során tisztázni, vajon a tipokronológia alkalmas-e az egyszeri, megismételhetetlen történelmi jelenség és a tendenciaszerű, gyakran előforduló jelenségek megkülönböztetésére. Az bizo-

nyosnak tekinthető, hogy a tipokronológia annál pontosabb, minél több az elemzésbe bevont lelet.

A következőkben RÉVÉSZ az érmékkel történő keltezést tárgyalja. A kívülálló azt gondolhatná, annál jobb nincs is, mint ha a régész érmét is talál, és a feltárt leletegyüttest az érme alapján keltezi. Azonban ez sem ilyen egyszerű. Örök téma marad, hogy egy érme verése és földbe kerülése között hány év telik, telhet el. A vélemények a 2–3 évtized és a másfél évszázad között váltakoznak.

Rátérve a leletek természettudományos módszerekkel történő keltezésére, RÉVÉSZ a radiokarbon (C14-es) vizsgálatok eredményeivel foglalkozik a legtöbbet. Két tényezőre hívja fel a figyelmet: az egyik, hogy ez a módszer a honfoglalást követő időkben tendenciaszerűen fiatalít, tehát későbbi keltezést kínál, mint a leletek hagyományos szempontok szerinti értékelése, a másik pedig, hogy a radiokarbon vizsgálat nem megbízható, a különböző laboratóriumok olykor egymástól nagyon eltérő eredményekre jutnak.

A tanulmány 3. fejezete a sírokkal foglalkozik. A népvándorlaskori sírok és temetők értékelésében Magyarországon a néprajzi szempontok uralkodtak. PÓSTA BÉLA és MÓRA FERENC nyomán LÁSZLÓ GYULA tette ezt az irányzatot uralkodóvá. Ugyancsak az ő nyomán törekedtek arra a régészek, hogy a síregyüttesek alapján az eltemetett emberek társadalmi helyzetére próbáljanak következtetni. E nézetek bírálatára RÉVÉSZ azokat a szerzőket idézi, akik hangsúlyozzák az eltemetett fegyverek és egyéb díszesen megmunkált tárgyak státuszszimbólum jellegét (MAROSI ERNŐ, BOLLÓK ÁDÁM).

Ebben a fejezetben tárgyalja RÉVÉSZ LÁSZLÓ az etnikum meghatározásának problémakörét: a honfoglalók és a Kárpát-medencei őslakosság viszonyát vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy „régészeti leletek alapján egyénekre lebontva az etnikai elkülönítés csaknem lehetetlen”.

A 4. fejezet a temetőkkel foglalkozik. Megközelítése itt is tudománytörténeti-kritikus. Véleménye szerint elhibázott koncepció a temetők felosztása társadalmi rétegek (köznép, vezetők) szerint. Iránymutatónak KOVÁCS LÁSZLÓ kutatásait tekinti (szállási temetők és a 9–12. századi falusi temetők különböző típusai).

TAKÁCS MIKLÓS tanulmánya a településrégészet mostanában megerősödő és önálló irányzatát ismerteti („A honfoglalás kor és a településrégészet”, 137–149). A településeket kutató régész nemcsak az egykori lakóhelyek feltárásával foglalkozik – ilyen kutatások már régebben is történtek –, hanem a földrajzi környezet elemzésével és a települést létrehozó népesség életmódjával, közösségének nagyságával és belső struktúrájával is. Az eddigi eredmények még nem rajzolnak ki általános képet az adott korszak települési szerkezetéről, a népesség és a települések rendszerének kapcsolatáról.

Megállapítható, hogy a temetőkhöz hasonlóan a települések sem mutatnak etnikai jellegzetességeket. A települések leggyakoribb leletei a kerámiatöredékek. Az eddigi kutatások csak 2–3 edénytípus esetében igazolták, hogy a honfoglaló

magyarság hozta a Kárpát-medencébe. A honfoglalók ugyanúgy félig földbe-ásott veremházakban laktak és letelepült életmódot folytattak, mint a Kárpát-medencében már korábban megtelepült népek (szlávok, avarok).

A konferencia előadásait tartalmazó kötetben ezután az antropológiai tanulmányok következnek. FÓTHI ERZSÉBET a Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásait foglalta össze (151–168). Tanulmányának első részében az avar kor előtti népesség utódainak emlékét kereste az avarok, a honfoglaló magyarok és a 10. század végén létrejövő magyar állam temetőinek antropológiai anyagában. Ezután azt kísérelte meg antropológiai elemzések segítségével eldönteni, vajon a korai és késői avarok egy népességhez tartoztak-e. A kérdést úgy kívánta eldönteni, hogy a korai időszakban lemezes és préselt övgarnitúrákkal temetkező avarok koponyáit összehasonlította a kései korban alakos és növényi mintás öntött övdíszekkel eltemetettek koponyáival. Megállapította, hogy az avar korban kis létszámú mongolid népesség mellett főleg europidok érkeztek a Kárpát-medencébe. Az europid népesség egyik csoportja lényegében ugyanarról a területről érkezhetett a Kárpát-medencébe, mint „a Karossal, a Duna–Tisza közti honfoglalókkal jellemzett népesség”. FÓTHI a honfoglalók származási helyére vonatkozó vizsgálatokat is végzett. A rendkívül heterogén, sokfelől összeverbuválódott magyarság egyik szála visszavezethető a Volga–Káma vidékéig, de ez csak az egyik szál, vannak az ukrán sztyeppe és Közép-Ázsia felé mutató szálak is. Az említett Karos–Eperjesszög temetőjében nyugvó honfoglaló népesség éppenséggel belső-ázsiai eredetű, szaka és türk analógiákkal rendelkezik. A tanulmány végére illesztett összefoglalás szerint az antropológiai adatokból nem következik, hogy a magyarság egyetlen őshazából indult útnak, s vándorlása során kisebb néptörödékeket olvasztott magába. A magyarság az Árpád-korban alakult ki, meghatározó elemei az avar kor előtti Kárpát-medencei népesség, az avarok és a honfoglalók. Ez utóbbi két csoport eredete igen összetett, de nem független egymástól.

FÓTHI ERZSÉBET alaposan föladta a leckét a történészeknek és a nyelvészeknek: ez a sokfelől származó magyarság vajon mikor és hol kezdett el magyarul beszélni?

A következő tanulmány, RASKÓ ISTVÁNÉ, alig több mint két oldal. Címe: „Genetikai múltba nézés, egy magyar torzó tanulságai” (169–171). A szerző a magyar történeti genetikai kutatások kezdeményezője, hazánkban az első történeti genetikai laboratórium megalapítója. Az archeogenetika lehetőségeinek rövid ismertetése után RASKÓ összegzi a honfoglalás kori csontanyag genetikai vizsgálatának eddigi eredményeit. Az anyai ősök a mitokondriális DNS elemzésével kutathatók. Az eddigi eredmények szerint a szegényesebben, kevesebb melléklettel eltemetett honfoglaló asszonyok az európai népek rokonsági körébe tartoztak, a gazdagabbak viszont ázsiai eredetűek voltak. Az apai ági ősök az Y-kromoszóma DNS-éből vizsgálhatók. Az elvégzett vizsgálatok szerint a honfog-

láló férfiak egy része a mai uráli népek felé mutat kötődést. RASKÓ csapata a tejemésztés képességének genetikai alapjait is vizsgálta. Eredményük szerint a honfoglalók lényegében ugyanolyan arányban voltak képtelenek a szarvasmarha tejének fogyasztására, mint a ma élő uráli népek (honfoglalók: 80% fölött, uráliak: 70%). Itt a szerző pontatlanul fogalmaz, ugyanis korábban a finnekről azt írta, hogy 81,5%-ban képesek megemészteni a tehéntejet. A továbbiakban azonban kiderül, hogy a tejemésztésre vonatkozó adatok véleménye szerint a magyarság ázsiai eredetét bizonyítják, tehát uráliakon csak az Ázsiában élő finnugorokat és szamojédokat érti.

A harmadik antropológiai és egyben a második archeogenetikai tanulmány CSÖSZ ARANKA és MENDE BALÁZS GUSZTÁV műve („Beszámoló a Kárpát-medence 7–10. századi népességén végzett archeogenetikai vizsgálatok eredményeiről”, 173–177). A két szerző részletesebben ismerteti azokat az eredményeket, amelyeket RASKÓ csak nagy vonalakban foglalt össze.

A nemzetközi archeogenetikai kutatások legnagyobb hibája, hogy a vizsgálatokhoz felhasznált minták vétele ötletszerű, és figyelmen kívül hagyja a történeti szempontokat. Magyarországon a régészettel együttműködve, a kutatók közösen megfogalmazott kérdésekre keresik a válaszokat. A honfoglalók 10. századi kis sírszámú temetőiben keresték a családi kapcsolatok bizonyítékait. Ennek érdekében teljesen feltárt temetők genetikai elemzését végezték el. Az eredmények rendkívül meglepőek, és nehezen illeszthetők bele a történészek és régészek által megalapozott tudásunkba. A vizsgált temetők többségében nem volt két olyan személy, akinek közös lett volna az anyja, és az anyai ágú leszármazásra (anyagyermek, nagymama–unoka) sem találtak példát. Erre a jelenségre két magyarázat kínálkozik: a temetőket létrehozó közösségek nem családi alapon szerveződtek, vagy ezeket a kicsiny temetőket valamilyen nagy közösség használta, de igen rövid ideig. A temetők rövid ideig történő használatából arra lehet következtetni, hogy a népesség vándorló életmódot folytatott.

A kutatók két avar és honfoglaló magyar minta esetében nagyon erős hasonlóságot találtak. Itt is két magyarázat kínálkozik: sikerült konkrét bizonyítékot találni a Kárpát-medencei avar–magyar kontinuitásra, vagy pedig a vizsgált avar és magyar nők ugyanabból a földrajzi környezetből, esetleg ugyanabból a népességből származva, de más-más időben érkeztek a Kárpát-medencébe.

A konferencia első napjának délutánján elhangzott régészeti és antropológiai előadások után KOVÁCS LÁSZLÓ elnöki zárszava következett. Ez a kötetben a 179–189. oldalakon olvasható. Szervesen illeszkedik a tanulmányok sorába, egyik-másiknál hosszabb is. Írásában KOVÁCS röviden ismerteti korábban már publikált elgondolását a 9–12. századi temetkezések kategorizálásáról. Az általa felállított hét típusból a negyedikbe az úgynevezett szállási temetőket sorolta. Ennek a csoportnak az elkülönítése nem független az archeogenetika fentebb vázolt eredményeitől. A szállási temetőket fenntartó közösségek a 10. században

vándorló életmódot folytattak, és csak a 10–11. század fordulóján telepedtek le. A honfoglaló magyarság nemcsak vándorló közösségekből állt, hanem voltak állandó falvakban élő csoportjai is, akik a KOVÁCS által falusinak nevezett temetőket nyitották elhunyt tagjaiknak.

Temetőtípusainak bemutatása mellett KOVÁCS részletesen foglalkozott a konferencián elhangzott és itt, a kötetben is publikált előadások értékelésével. Kiemelendőnek tartom, hogy FÓTHI ERZSÉBET munkájával kapcsolatban fenntartásokat fogalmazott meg. Úgy vélte, nem volt helyes az avar leletanyagtól elkülönítve elemezni az „öves férfiak” csoportját, és e csoport keleti gyökereit kutatni. Véleménye szerint ennél fontosabb az avar és a magyar köznép kapcsolatának vizsgálata.

A kötet következő fejezete öt nyelvtörténeti tanulmányt tartalmaz. Az elsőt BAKRÓ-NAGY MARIANNE írta, címe: „Módszerek a nyelvi őstörténet kutatásában: az ugor példa” (193–198). A tanulmány összefoglalja az alapvető tudnivalókat az ugor nyelvekről, a történeti nyelvészet módszereiről és az ugor nyelvek összetartozásának bizonyítékairól. Az írás a nyelvi kapcsolatok típusainak, kutathatóságuk módszereinek rövid áttekintésével zárul. A szerző kiemeli, hogy a nyelvi kontaktusok rétegeinek szétválasztása, értelmezése az a pont, ahol a nyelvészet együtt tud működni a régészettel. Ehhez hozzátehetjük, hogy a magyar őstörténet a magyar nyelvet beszélő, magát magyarnak valló közösség életének korai korszakát takarja. Ebből következően a magyar őstörténet nem a finnugor nyelvek, hanem a magyar nyelvtörténet kutatói számára kínál feladatokat.

AGYAGÁSI KLÁRA a magyar–török nyelvi kapcsolatokat foglalta össze tanulmányában (199–204). A szerző először a magyar–török nyelvi kapcsolatok helyét és idejét próbálja meghatározni. Véleménye szerint a 7. század második felében a Don és a Kubán folyók közötti térségben kerültek kapcsolatba magyarok és törökök. Ez a RÓNA-TAS ANDRÁS által kidolgozott magyar őstörténeti koncepció alaptétele. A tanulmányhoz csatolt térkép is ezt a történeti modellt ábrázolja (199). Itt jegyezzük meg, hogy a RÓNA-TAS ANDRÁS által feltételezett „Don–kubáni” őshaza területéről nem ismertek a honfoglalás előtti magyarsághoz köthető régészeti leletek. Alánokkal kapcsolatba hozható leletek viszont máshol is előkerültek (pl. a szaltovói kultúra északi csoportja). A paleobotanikai adatok sem támasztják alá azt a feltételezést, hogy a magyar–török–alán „nyelvi háromszög” csak a Don és a Kubany folyók közelében alakulhatott ki.

A továbbiakban AGYAGÁSI a magyar–török nyelvi kapcsolatok kutatástörténetét foglalja össze, majd ismerteti RÓNA-TAS ANDRÁS és BERTA ÁRPÁD „West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian” című művét. A Nyelvtudományi Közlemények olvasói már ismerik AGYAGÁSI KLÁRÁNAK erről a könyvről írt rendkívül alapos recenzióját (Nyelvtudományi Közlemények 108: 443–461).

ZOLTÁN ANDRÁS a magyar–szláv nyelvi kapcsolatokról publikált tanulmányt (205–210). A magyarság Kárpát-medencébe történt betelepülése idején a szláv

nyelvek még nem váltak szét egymástól, a kései ősszláv korszak a 11. századig tartott. Legkorábbi szláv jövevényszavaink nem tájnyelvek, a magyar nyelvterület egészén ismertek, és nem rendelkeznek olyan egyedi jelekkel, melyek valamely már önállósult szláv nyelvre utalnának. Mindebből az következik, hogy a Kárpát-medencébe betelepülő magyarság egy ősszláv nyelvű népeséggel került kapcsolatba. ZOLTÁN tanulmánya tehát azt üzeni a társtudományok kutatóinak, hogy nyelvi alapon bizonyosak lehetünk a honfoglalást követő szláv–magyar együttélésben. A szerző EVGENIJ HELIMSKIJ-jel szemben nem egy, hanem két nyelvjárásból származtatja a magyarba került korai szláv jövevényszavakat. Az egyik a HELIMSKIJ által egyetlen átadó nyelvként elképzelt pannóniai szláv. Ezt a nyelvjárást ZOLTÁN a Dunántúlra lokalizálja. A honfoglalás körüli időkben a magyar nyelvre egy bolgárszláv nyelvjárás is hatást gyakorolhatott. A helynevek alapján a magyar–bolgárszláv nyelvi kontaktus színtere a Budai-hegységtől a Bükkig terjedt, de vannak nyomai a gömör–borsodi tájakon is. A bolgárszláv nyelvjárásokban tovább élt a nazális mássalhangzó, mint egyéb szláv dialektusokban. Ennek alapján ZOLTÁN azt feltételezi, hogy még a 11–13. században is kerülhettek nazálist tartalmazó szláv jövevényszavak a magyarba.

A kötet utolsó nyelvészeti tanulmánya, HOFFMANN ISTVÁNÉ, a helynevekkel foglalkozik: „A helynevek mint az őstörténet forrásai” (211–218). A szerző az onomasztikát olyan interdiszciplináris tudományágként határozza meg, amely történeti problémákat kutat a nyelvtörténet módszereivel. A magyar őstörténet kutatásában Melich József volt az első, aki a helynevek etimológiái alapján próbálta a honfoglalás korának történetét fölvázolni. MELICH után a következő kiemelkedő kutatóként KNIEZSA ISTVÁNT említi HOFFMANN. KNIEZSA nyelvi jellegzetességeik miatt bizonyos helyneveket önmagukban is datáló erejűnek tekintett. Ezekre támaszkodva írta meg híressé vált tanulmányát Magyarország 11. századi népességéről (Szent István-émlékkönyv, 1938). Negyven évvel később KRISTÓ GYULA okleveles adatokkal bizonyította, hogy egyes helynévtípusok jóval tovább voltak használatban, mint ahogy azt KNIEZSA feltételezte. KRISTÓ ekkor még a helynév-tipológiát nem vetette el teljesen, egy húsz évvel később írt munkájában azonban igen. HOFFMANN utal arra, de részletesebben nem fejti ki, hogy KRISTÓ egyes megállapításai nyilvánvalóan tévesek. Ezután tér át a történeti névkutatás jelen helyzetének tárgyalására. A tanulmányban felsorolt újabb kutatási eredmények egy része HOFFMANN nevéhez fűződik. Egyetértek azzal a véleményével, hogy nem kellően megalapozott elképzelés egyes helynévtípusok névadóit nem az elnevezett helyen, hanem annak környezetében keresni. A recenziens szerint a HOFFMANN által bírált általánosan elterjedt elképzelés vitte zsákutcába a magyar törzsek Kárpát-medencei lokalizálásának eddigi törekvéseit. Nagyon erőltetettnek tartom bármelyik honfoglaló törzs helyét ott keresni, ahol egyetlen helynév sem utal arra a törzsre.

HOFFMANN másik figyelemre méltó és itt is említett megállapítása, hogy a Tihanyi alapítólevél majdnem száz helyneve közül csak kettő nem magyar eredetű.

A konferencia nyelvtörténeti szekciójának előadásait HONTI LÁSZLÓ összefoglalója zárta (219–222). A szekcióelnök összefoglalásának nagyobbik részében BAKRÓ-NAGY MARIANNE egyik állítását pontosította. Véleménye szerint az előadó félremagyarázta forrásait. Ezt bizonyítandó hosszasan idézte EVGENIJ HELIMSKIJ és a BAKRÓ-NAGY által is idézett TAPANI SALMINEN megállapításait egy feltételezett közös ugor–szamojéd hangváltozásról. Véleménye szerint az idegennyelvi hatások keresése előtt alaposan föl kell tárnai a vizsgált nyelvek sajátosságait és belső fejlődését. A továbbiakban ZOLTÁN és HOFFMANN előadásából ugyanazokat az újdonságokat emelte ki, melyeket fentebb én is említettem.

A kötet művelődéstörténeti fejezete VOIGT VILMOS tanulmányával kezdődik, melynek címe: „A magyar ősköltészet” (225–229). Az ősköltészet nehezen meghatározható fogalom. Az egymás mellett élő véleményekről a szerző nem foglal állást, de hiányolja a tisztázó szakmai vitát. Ezután az ősköltészet műfajainak rendszerezésére a hierarchikus szemléletet ajánlja. VOIGT konkrét példán is bemutatja, milyen műfaji összekapcsolódások lehetségesek térben és időben. A történeti-összehasonlító módszer lehetőségeit és korlátait az ERDÉLYI ZSUZSANNA gyűjtötte imádság „Hegyet hágék, lőtöt lépék” és „Kő káplonicskát láték, Bellől aranyas Küel irgalmas” sorainak műfaji és kultúraközi kapcsolatainak keresztül mutatja be.

Tanulmánya végén VOIGT a „keleti” (uráli és altaji) párhuzamok olykor pre-koncepcióktól terhelt keresése mellett ajánlja az egyéb kapcsolatok kutatását is. Ez a törekvés ahhoz a honfoglaláskor régészetében kibontakozott irányzathoz hasonlítható, amely nem az egyes tárgyak eszmei tartalmának (funkciójának, díszítő motívumainak) keleti eredetét kutatja, hanem készítésének helyét.

„A magyar ősvalláskutatás (új) útjai című tanulmány” (231–238) VARGYAS LAJOS 1978-as művétől kezdve tekinti át az elmúlt félévszázad eredményeit. Szerzője, HOPPÁL MIHÁLY kiemeli a magyar hősepika belső-ázsiai párhuzamainak jelentőségét. Ennek során DEMÉNY ISTVÁN PÁL és JULIAN BALDICK munkáit idézi. Felhívja a figyelmet JURIJ BERÉZKIN munkásságára is. Az észak-amerikai indiánok folklórszövegeit tanulmányozó orosz szerző a mitológiai történetek valóságtartalmát próbálja felderíteni. Megállapítása szerint a mitológiai motívumok terjedése nem nyelvcsaládokhoz kötött, hanem azoktól független. HOPPÁL egyetért BERÉZKINNEL abban, hogy a mitológia több ezer éves emlékeket őriz az adott közösség múltjából.

A tanulmány további része az „Uráli Mitológiai Enciklopédia” könyvsorozatát ismerteti, valamint FODOR ISTVÁN és VERES PÉTER egy-egy művét, melyek a magyarok ősi vallásával, illetve az ősmagyarság és a lovas nomád életmód kapcsolatával foglalkoznak.

PAKSA KATALIN tanulmánya a magyar népdalkutatás alapvető eredményeit foglalja össze: „A magyar zene őstörténete. Kérdések és válaszok” (239–249). A kutatások a dallamok szerkezetének és felépítettségének tanulmányozására irányulnak. A magyar népdalok összehasonlító elemzése révén öt típust sikerült elkülöníteni. Ezek különböző eredetűek. Az 1. csoport, a történelem előtti archaikus réteg kapcsolatai kelet felé mutatnak, de csak távoli finnugor és török párhuzamai vannak. A 2. csoport a magyar siratóénekek köre, ez a honfoglalás előtti dallamvilág ugor rétege. A további három csoport mind pentaton stílusú. Ezek közül az egyik csoport az ugor és az ótörök rétegek közé helyezhető, speciális jegyekkel nem rendelkezik, általános dallamvilágot képvisel. Az ótörök eredetű pentaton stílusú dallamok két csoportra oszlanak. A kis hangterjedelmű típus PAKSA szerint régebbi, talán abból az időszakból származik, amikor az ősmagyarok az Urál hegység keleti oldaláról átköltözött a nyugati oldalra. E stílus csuvas, cseremis és burját párhuzamokkal rendelkezik. A nagyobb hangterjedelmű, kvintváltó pentaton dallamok szintén rendelkeznek csuvas és cseremis kapcsolatokkal, de csak egy igen kis területről ismertek. PAKSA idézi VARGYAS LAJOS és DOBSZAY LÁSZLÓ megállapításait arról, hogy a pentaton kvintváltó dallamok magyar közegben jöttek létre török hatásra, és az említett szűk területen, a cseremis–csuvas határvidéken a szomszédban élő magyarok hatására terjedtek el.

A művelődéstörténeti szekció előadásait PALÁDI KOVÁCS ATTILA foglalta össze (251–254). Írásának érdekessége, hogy tárgyalja PÓCS ÉVÁNAK a konferencián elhangzott, ám itt nyomtatásban meg nem jelent előadását is. Egyetért PÓCS ÉVÁVAL abban, hogy „a sámánhit recens emlékei nem alkotnak koherens rendszert”. PALÁDI KOVÁCS szerint DIÓSZEGI VILMOS a magyar sámánhit rendszerként való bemutatásával és keleti eredetének bizonyításával RÓHEIM GÉZA azon állítását kívánta cáfolni, hogy „a magyar néphit voltaképpen szláv néphit”.

A recenzens tudomásul veszi, hogy a magyar sámánhit töredékes emlékeiből rendszer nem rekonstruálható. Azt azonban elképzelhetetlennek tartja, hogy ilyen rendszer nem létezett volna a honfoglalás idején, hogy a honfoglaló magyarság hiedelmei, a világról vallott elképzelései ne alkottak volna egységes világgépet.

A történeti szekció konferencia-előadásai az írott források különböző csoportjait tekintették át. A kötet első írásában ZIMONYI ISTVÁN az arab források magyar vonatkozásait tárgyalja: „Arab források a honfoglalás kori magyarokról” (257–266). Először a történeti kontextust ismerteti: a Kaukázuson túli arab hódítás menetét, és az arab–kazár háborúkat. Ezután néhány fontosabb forrást emel ki: Ibn Haukal világtérképét elemzi és a Dzsajháni-hagyományról szól részletesebben. A Dzsajháni-hagyomány magyar fejezetéről ZIMONYI 2005-ben monográfiát jelentetett meg. Onnan átvéve eredményeit, e tanulmányában röviden be-

mutatja, hogyan viszonyul a Dzsajháni-féle eredeti műhöz Marvazi, Ibn Ruszta és Gardézi szövege.

A bizánci forrásokról FARKAS ZOLTÁN tanulmánya olvasható a kötetben: „A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai” (267–271). A tanulmány címe két műre utal. Az egyik Bölcs Leó Taktikája, a másik Bíborbanszületett Konstantin „De administrando imperio” (DAI) című munkája. FARKAS ZOLTÁN a második-ként említett mű néhány problémájára utal. Egyetért (KRISTÓ GYULÁVAL szemben is) KAPITÁNYFÉ ISTVÁN azon állításával, hogy a DAI magyar vonatkozású 38. fejezetének adatai nem a Bizáncba látogató magyar vezérek (Bulcsu és Termacsu) személyes beszámolóin, hanem egy bizánci követjelentésen alapulnak. A bizánci követek Kárpát-medencei látogatását azonban nem a 930–950-es évekre teszi, hanem a 890 körüli időkre. A továbbiakban megemlíti, hogy IHOR ŠEVČENKO szerint a DAI-t nem Konstantin írta. Ezután a DAI filológiai elemzésének újabban kialakuló irányzatáról ír. A magyar kutatásban hagyományosan a szöveg egyes mondatainak, kifejezéseinek értelmezése körül folyik a vita. OLAJOS TERÉZIA azonban a kéziratban látható szövegtagoló jel alapján javasolt új fordítást egy mondatnak. Az ő változata alapján a DAI-val nem lehet érvelni amellet, hogy a honfoglaló magyarok nomadizáltak a Kárpát-medencében. Ennek a tanulságos esetnek a bemutatását FARKAS ZOLTÁN arra használja fel, hogy a DAI kéziratában alkalmazott jelek alapos vizsgálatát javasolja. A DAI magyar fejezeteinek új kiadása előtt először ezt a feladatot kell elvégezni. Csak ezután következhet a szöveg nyelvi-stilisztikai vizsgálata.

Az írott forrásokkal foglalkozó harmadik tanulmány címe: „Az 1000 előtti Pannóniára és magyarokra vonatkozó latin nyelvű források” (273–288). A szerző VESZPRÉMY LÁSZLÓ az 1996-ban megjelent összefoglalások: GYÖRFFY GYÖRGY (szerk.), „A honfoglalás kor írott forrásai”, RÓNA-TAS ANDRÁS, „A honfoglaló magyar nép élete” óta elért eredményeket összegzi.

A magyar honfoglalás szempontjából tanulmányozandó források már évszázadok óta ismertek. A róluk folytatott tudományos diskurzusban időről időre új szempontok merülnek föl, az újabb forráskiadások egyes problémákat megoldanak, másokat pedig okoznak. Ezt a folyamatot mutatja be VESZPRÉMY, először a szórványemléteket, okleveles adatokat tárgyalva, majd rátérve az idegen eredetű krónikákra, évkönyvekre, hogy aztán áttekintését a magyar krónikákkal zárja. Az elmúlt két évtized kutatásai során több forráshely – elbeszélte esemény vagy szókapcsolat – nyelvi fordulat eredetijét sikerült megtalálni a magyar honfoglalást nem tárgyaló forrásokban. Véleménye szerint az Attila-mondakör és a vérszerződés története talán megvolt a magyar szóbeli hagyományban, de amikor 1200 után bekerült a magyar krónikákba, már lényegében az idegen eredetű latin forrásokból kellett újraalkotni. A szerző a tudományos vélemények értékelése mellett kitér a nem professzionális szakírók munkásságára is. Az áttekintés a

Tárh-i Üngürüs említésével zárul. Ennek a török nyelvű krónikának írója ismerte Anonymus Gestáját, a Képes krónikát és Thuróczy János krónikáját is.

A történeti fejezet utolsó tanulmányát SZABADOS GYÖRGY írta. Címe: „Identitásformák és hagyományok” (289–305). A szerző ebben a tanulmányában, mint korábbi műveiben is, határozott prekonceptióval közelít forrásaihoz: szeretné elhinni mindazt a szépet és jót, amit krónikánk leírtak a magyarok származásáról, honfoglalásáról és államalapításáról. Konkrétan: a hun–magyar rokonság eszméjének történeti magvát keresi. Célját teljes mértékben tudományos módszerekkel kívánja elérni, ezáltal rendkívül hasznos munkát végez: újraértékelte történettudományunk néhány dogmává merevedett állítását.

Írásában először két fogalom, az állam és az ethnosz meghatározására tesz kísérletet. A témát lezárva Kézai Simont idézi a székelyek hun származásáról, és ezzel tér át a Kárpát-medence 9. századi történelmére. Úgy véli, hogy „amennyiben a nyelvi vonalat kikapcsoljuk, a »kettős honfoglalás« és a székelyek avar kori eredetének elmélete életszerű elgondolásnak tűnik...”.

Ezután a magyar krónikahagyomány időrétegeit és az egyes krónikaírók szándékait (elhallgatott és megjelenített mondanivaló), elemzi, majd eredethagyományunk mítoszaira tér rá. Véleménye szerint az Attila- és a turulmonda az Árpád-ház származástudatát tükrözi. Ezt tanulmánya korábbi oldalain már Hersfeldi Lampert évkönyvének idézésével is megkísérelte bizonyítani. Az évkönyv szerint Anasztázia, Salamon király kijevei származású édesanyja Ottó bajor hercegnek adományozta Attila kardját. Ennek alapján feltehető, hogy már a 11. századi magyar királyi udvarban élő elképzelés volt az Árpád-háznak Attilától való származása.

SZABADOS a csodaszarvasmondát a magyarság eredetmondájának tartja. Kíváncsiak várjuk, talál-e meggyőző bizonyítékokat arra, hogy a magyarok a hun rokonság szilárd tudatával érkeztek a Kárpát-medencébe.

ZSOLDOS ATTILA igen röviden értékelte a történeti tanulmányokat („Történelem – írott források szekció”, 307). Mindegyiket értékesnek tartja. Kritikai megjegyzést csak azzal az állítással kapcsolatban fogalmaz meg, hogy az Árpádoknak volt Attila-hagyományuk. Véleménye szerint ez nem biztos, az Anasztázia által elajándékozott kard Attilához való kapcsolása esetleg csupán Hersfeldi Lampert fejében megszületett ötlet volt.

A konferenciakötet tudománytörténeti fejezete a székely írást tárgyaló két tanulmánnyal kezdődik. Az első a régészeti és történeti adatok összegyűjtését és rendszerezését végzi el, ez BENKŐ ELEK előadása: „A székely írás középkori és kora újkori emlékei Erdélyben. Régészeti és történeti jegyzetek” (311–327). BENKŐ, miként a következő tanulmányt jegyző SÁNDOR KLÁRA, a magyar rovásírás megnevezésére a „székely írás” terminust használja. Anyaggyűjtése alapján az a véleménye alakult ki, hogy a székely írás – miként a székelység is – Erdélyben nem őshonos. Egyetért BENKŐ LORÁND azon véleményével, hogy a

székelység a Kárpát-medence nyugati, délnyugati területeiről költözött Erdélybe. A székely írás egyes betűi különböző más írásokból (türk, glagolita) származtathatók. BENKŐ ELEK úgy véli, hogy ez az írás már az Árpád-korban létezett, és tudatosan alakították úgy, hogy alkalmas legyen magyar nyelvű szövegek lejegyzésére. Elveti a székely írás őskori (Tatárlaka), valamint kazár és besenyő eredetét. Ezek a tudománytalan elképzelések igen népszerűek a műkedvelő nyelvészkedésre is hajlamos erdélyi helytörténeti irodalomban. A székely írás középkori emlékei a toplomi feliratok. Ezek már létezésükkel is cáfolják azt az állítást, hogy az egyház üldözte volna a székely írást mint pogány jelenséget. A legtöbb és legrégebbi székely írásos felirat Udvarhelyszékről származik. Az ott élő székely népesség, nyelvjárásából következően Dél-Magyarországról települt át Biharba majd Erdélybe. Egykori lakóhelyén balkáni kapcsolatai lehettek, mely kapcsolattal esetleg magyarázhatók a székely írás cirill és glagolita eredetű betűi.

SÁNDOR KLÁRA a székely írás Székelyföldön kívüli használatának kezdeteit tekinti át tanulmányában (329–342). Először Kézai, Thuróczy és Bonfini műveit elemzi. Arra keres választ, vajon milyen ismeretekkel bírtak ezek a történetírók a székely írásról, és műveikkel hogyan formálták az utódok tudását. A történeti művek tárgyalása után rátér a székely írással lejegyzett ábécék és szövegek ismertetésére, problémáinak vázolására. SZELP SZABOLCS munkássága alapján cáfolja VÉKONY GÁBOR állítását, hogy a Nikolsburgi Ábécé Janus Pannonius műve lenne. HORVÁTH IVÁN véleménye szerint a székely írást csak a 15–16. században alkották meg magyar humanisták. E nézetnek már vannak előzményei a magyar tudományosságban. SÁNDOR a korábbra datálható régészeti leletek és toplomi feliratok alapján ezt az állítást is cáfolja. A tanulmány végén SÁNDOR a székely írás 16–19. századi használatát vizsgálja. Megállapítja, hogy leginkább teológiát végzett papok és tudósok róttak papírra székely betűket, gyakran titkosírásként is.

SZÖRÉNYI LÁSZLÓ „Hunok és nem csak jezsuiták” című tudománytörténeti tanulmánya a magyar őstörténetírás hőskorába vezet minket (343–347). Az 1740-es években a vatikáni könyvtárban őstörténeti tanulmányokat folytatott DESERICZKY INCE, a piarista rend tagja. „De initii ac maioribus Hungarorum commentaria” című művében napi politikai érdekektől vezérelve kísérletet tett arra, hogy a magyar őstörténetből kigyomlálja a németellenes szemléletet. Ez irányú tevékenysége közben helyesen látta meg, hogy az orosz eredetű hagyománnyal szemben a magyarok nem Juhriából (= Jugriából) származnak (e témáról I. VÁSÁRY ISTVÁN korábban megjelent tanulmányát). DESERICZKY könyvének egyik római cenzora csodálatra méltónak ítélte a szerző elegáns stílusát, SZÖRÉNYI pedig csodálatra méltó eleganciával mutatja be, hogyan fér össze DESERICZKY emelkedett stílusával a gót népnév levezetése a gatyából, Sargatia tartomány nevének megfejtése pedig a megtelt nadrágból.

MESTER BÉLA tanulmányának címe: „Vita a magyarok őstörténetéről Világos után” (349–359). A szerző által fölidézett vita az Új Magyar Múzeum lapjain zajlott. SZONTAGH GUSZTÁV „A magyarok eredete címmel” publikált írásában TOLDY Ferenc gondolataira reagált („A magyarok miveltiségi állapotjai a keresztényiség felvétele előtt”, szintén az Új Magyar Múzeumban). A vita filozófia-történeti, eszmetörténeti kontextusai mellett a vitázó felek érintették a történettudomány módszerét és céljait, valamint az őstörténet és a nemzeti tudat összefüggéseit is. SZONTAGH a múlt átírása, délibábos megszépítése ellen emelte föl szavát, az írott források mellett a régészeti leletek és néprajzi analógiák felhasználását szorgalmazta. Úgy vélte, hogy a történészek helytelen irányt mutatnak a nemzet fejlődésének. A nemzeti identitást nem a múltból alkotott mesékre kellene alapozni. Véleménye szerint jövőbe néző, perspektívákat mutató nemzeti önképre lenne szükségünk. Sajnos SZONTAGH bírálatát a romantikus lelkületű történészek nem fogadták el.

MIKOS ÉVA őstörténetünk folklórhagyományairól értekezett tanulmányában („A honfoglalás a folklórban és a populáris kultúrában, avagy a honfoglalás néphagyományainak forrásai”, 361–380). A szerző először a honfoglalás folklóremlékeit tárgyalja. Ez a szövegcsoporthoz a középkori hősköltészetből vezethető le. E témakör három klasszikusa – a csodaszarvas-, a fehérló- és a turulmonda – a krónikákban őrződött meg. E történeteket hivatásos előadók, énekmondók terjeszthették. Továbbélésük, közvetlen beszűrődésük a népi hagyományba vitatott. A 16. században kezdődő magyar nyelvű történetírás eleinte csak a művelt rétegekhez jutott el. A magyarság eredetéről és a honfoglalásról szóló szórványos mondai emlékezet, valamint néhány alapvető történeti adat majd később, a 19. században jut el a magyar paraszti társadalomhoz. Ekkor zajlik a magyar nemzet kialakulása. Az értelmiség által összefoglalt tudnivalók a ponyvairodalom és a kalendáriumok révén válnak ismertté a magyar társadalom akkor legnépesebb rétege, a parasztság körében. Az ismeretek másodlagos folklorizációs folyamat révén válnak a népköltészet tárgyává és épülnek be a paraszti kultúrába (erről l. MIKOS ÉVA „Árpád népe. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII-XIX. században” című monográfiáját). A honfoglalással kapcsolatos mondák nem túl gyakoriak a parasztság folklórában. Az Attila- és Csaba-mondakör is szerepel a gyűjteményekben, de szintén csak szórványosan. MIKOS a Monda Archívumból (MOA), az Új Magyar Népköltési Gyűjteményből (ÚMNGy) és BOSNYÁK SÁNDOR gyűjtéseiből említ példákat.

A tudománytörténeti írásokat GLATZ FERENC összefoglalása zárja (Elnöki zárszó – Tudománytörténeti szekció. „Az őstörténelem kutatásának hasznáról”, 381–384). A szerző először a források elemzéséről, a források szubjektív jellegéről osztja meg gondolatait, majd SZÜCS JENŐ őstörténeti munkásságát méltatja. A következőkben a történelem kutatását, a megtörtént események értelmezését is befolyásoló politikai igényekre tér rá. Végül egy időben távoli, de térben azonos

jelenségen, a Kr. e. VI–IV. évezredre feltételezett Duna-civilizáció példáján mutatja be a történettudományon belüli és kívüli tényezők együttműködését a történeti koncepcióalkotásban.

A kötet utolsó fejezete a tudományos rekonstrukció és hagyományörzés témakörével foglalkozik. Az első tanulmány BÍRÓ ÁDÁM és BENCSIK PÉTER munkája. Címe: „Régészeti leletanyagból hagyományélesztés? A magyarhomorogkőnyadombi 103. sír íjrekonstrukciója” (387–412). A honfoglalás kori íjak szerkesztését először CS. SEBESTYÉN KÁROLY rekonstruálta az 1930-as években, majd az 1960-as években FÁBIÁN GYULA kezdett foglalkozni nomád típusú íjak készítésével. Később SZÖLLŐSY GÁBORnak jelentek meg publikációi, aki a régészeti leletek alapján próbálta meg pontosítani ismereteinket a honfoglalás kori íjakról. A tudományos érdeklődők mellett műkedvelő hagyományörzők is foglalkozni kezdtek az íjászattal. BÍRÓ ÁDÁM a tanulmányban összefoglalja az elméleti kutatások történetét, valamint ismerteti, kik készítettek működő íjakat a honfoglalás kori minták alapján, és azok mennyire tekinthetők hiteles másolatoknak. A magyarhomorogkőnyadombi temető 103. sírjából előkerült íjmerevítő csontlemezek anyagával megegyezően szarvasagancsból készültek a most rekonstruált íj merevítő lemezei is. A rekonstruált íjak méretének, felépítésének megállapításában alapvető fontosságú a pontos régészeti dokumentáció: a sírrajzok, fotók, sír- és tárgyleírások.

A régi minta szerinti íj elkészítésének menetét, az íj jellemzőit BENCSIK foglalta össze.

IGAZ LEVENTE az amatőr, olykor dilettáns történeti nézeteket valló hagyományörzést elemzi tanulmánya első felében, majd a kísérleti régészet mint tudományos módszer hazai helyzetével foglalkozik („Hagyományörzés, kísérleti régészet: Elmélet és gyakorlat Európában és Magyarországon”, 413–419). A szerző részletesen kifejti a kísérleti régészet lehetőségeit és feladatait is. Ezután az egykor volt élet rekonstrukciójának, újraélésének terepül szolgáló régészeti parkokkal foglalkozik. Magyarországon a régészeti parkok tevékenysége megfelelő anyagi erőforrások hiányában nehezen bontakozik ki, pedig társadalmi hasznosságuk vitán felül áll.

A kötet utolsó tanulmánya a hazai régészeti parkok ma is működő példáját mutatja be (MAGYAR ATTILA: „Történelmiélelmód-rekonstrukció, avagy a 10–11. századot bemutató reenactment központ Szigethalmon. Emese Park élő múzeumfalu”, 421–423). Az Emese Parkot működtető közösség a honfoglalás és Árpád-kor életét a tudományos eredményeket figyelembe véve próbálja megjelelni. Az Emese Park egy 10–11. századi ispáni várat és hozzá tartozó falut mutat be. A park munkatársai és a különböző tematikájú programok egyéb résztvevői korhű viseletben, korhű eszközökkel szemléltetik az egykori élet mindennapjait és ünnepi eseményeit.

A hagyományörzés tanulságait SUDÁR BALÁZS foglalta össze (Elnöki zárszó – Tudományos rekonstrukció és hagyományörzés szekció. „A honfoglalás kori hagyományörzés útjai Magyarországon”, 425–426). Véleménye szerint a honfoglalás korának felidézése, újraélése olyan társadalmi jelenséggé vált Magyarországon, amelyre a tudománynak is figyelnie kell. E mozgalom segítése, a korai magyar történelemről kialakult kép formálása, a tudományos eredmények érthető, világos formában történő közreadása nemes szakmai feladat. A tárgyakat kiásó régészek, és a tárgyak hű másolatait elkészíteni képes ötvösök, keramikusok és más kézművesek együttműködése révén pedig a tudomány is gazdagodhat.

A kötet RÓNA-TAS ANDRÁS gondolataival zárul („Zárszó – Az őstörténeti konferencia hozadéka”, 427–431). Az összefoglalás kiemeli, hogy a magyar őstörténet kutatásának szinte mindegyik alapkérdése megvitatásra került. A legfontosabb problémakörök RÓNA-TAS felsorolásában: őshazák és vándorlási utak; hol volt Etelköz?; mennyi ideig tartott a török–magyar együttélés?; megélték-e az avarok a honfoglalást és mi volt a szerepük a magyarság kialakulásában? Ezután felsorolásszerűen, ugyanakkor röviden értékelve is, a konferencián fölmerült összes témakört érintette, esetenként jelezte a véleményét, illetve a lehetséges kutatási irányokra is utalt. A konferencián elhangzott zárszó írásos változatának végén található még egy kiegészítés, amelyben megemlíti, hogy sajnos hiányzott a konferenciáról a keleten maradt magyarok témakörének megtárgyalása. Végül az előadóknak és a kötet szerkesztőinek és technikai munkatársainak is köszönetet mond munkájukért.

A köszönethez a recenzió is csatlakozik – tartalmas, szép kötetet ismertettünk.

KLIMA LÁSZLÓ